

דור המדבר: הבדווים וישראל

הבדווים בנגב סובלים מעוני וממחסור בתשתיות וחיים בצל תרבות פשע המערערת את המשילות. המדינה כושלת בהתמודדות עם אתגרים אלה בשל רומנטיקה כוזבת וחתירה לשקט תעשייתי

השיטפון מגיע לאזורנו אחת לשנתיים-שלוש. המישור הצחיח של פאתי חולות חלוצה איננו זוכה לגשם רב. על פי רוב, גם בקומץ הימים הגשומים בשנה מדובר במטחים קצרים ומהירים, המותירים בעיקר שלוליות רדודות והופכים את אדמת הלס לדייסה דמוית חמר טובעני. כדי שערוצי הנחלים היבשים יזרמו, הגשם צריך לרדת במקומות אחרים – באגני הניקוז במרומי הר הנגב. גם שם משקעים הם מאורע נדיר, אך הם מצויים בנדיבות רבה יותר. השאלה אם הוצף סכר אגם ירוחם, שמנקז את מימי ירוחם והסביבה ומזין את נחל רביבים היורד אל הפלאטו של צאלים, היא שאלת המפתח בימי החורף.

"מה המצב באגם?", "מישהו יודע מה קורה בסכר?" – שאלות מסוג זה נפוצות בקבוצות הווטסאפ של תושבי רמת-נגב. כשהתשובה חיובית – "הסכר הוצף" – הם יודעים להיכנס לכוננות. תוך שעות ספורות, מאות אלפי קוב של מים דוהרים יציפו את נחלי האזור, יחסמו את הכניסה ליישובים, ויספקו מראה מרהיב של תופעת טבע כבירה במיוחד. ילדי כפר-רתמים, שבו אני מתגורר, לא ישכחו את ימי השיטפונות שבהם יוצאים כולם לכביש לצפות בזרם הרחב שסגר אותם בבית ביום חופש בלתי צפוי או לחלופין מנע מהם לחזור מבית הספר – עד שנותרו במשך שעות ארוכות במתנ"ס או בכיתות, בהמתנה לירידת המפלס ולשיירות רכבי השטח שיצלחו את הזרימה.

כך בדיוק אירע בחורף 2012, כשנה אחר שאני ובני משפחתי עברנו להתגורר בכפר-רתמים. גשמים חזקים שירדו באגן ירוחם במשך יומיים רצופים באמצע ינואר הובילו לכך שכבר לפנות בוקר הוצף הנחל ועל כפר-רתמים הוטל מצור רטוב. קיבלנו

עקיבא ביגמן הוא עיתונאי חוקר בעיתון "ישראל היום". הוא מתגורר עם משפחתו בכפר-רתמים שבנגב.

יום חופש במתנה, אבל כשהשיטפון נמשך יום נוסף – המצב החל להטריד. היה זה יום חמישי. מחר – שבת, ומשפחות צריכות להצטייד במזון ואנשים צריכים לצאת לסידורים. כמו בכל מצור, גם אצלנו החלו להתארגן שיירות אספקה. מפלס המים היה גבוה עדיין, גם בעבור רכבי שטח, והשבילים העוקפים מבוססים בבוץ עמוק, אך המועצה האזורית מצאה פתרון בדמות משאית כבדה שעל אזור המטען שלה הותקנו ספסלי ישיבה. בימים כתיקונם משמשת המשאית להסעת תיירים בשבילי 4X4; עתה גויסה המשאית כדי לשבור את המצור. תפסתי מקום ברכב. הרוחות הקרות הקפואו את עצמותינו ורסיסי גשם חדרו מבעד לסככה הדקה. כעבור דקות ספורות התיישב לידי פועל של חשמלאי, שהוקפץ שעות ספורות קודם לכן כדי להסדיר את אספקת החשמל ליישוב (היינו בלא אספקת חשמל יותר מעשר שעות כמדומני). המשאית יצאה לדרכה והוא ואני שוחחנו. הלה – שמו איננו זכור לי – היה בדווי כבן ארבעים, תושב רהט.

הדרך עברה בשבילים בוציים, שעקפו עיקול מסוים בנחל, והגיעה בסופו של דבר לכביש סלול שבו גשרים, מעברי מים וחיבור מחדש לציוויליזציה. הייתה זו חצי שעה של נסיעה קופצנית ומטרטרת במקום חמש הדקות הרגילות. הדרך חצתה את רוב הכפר ביר-הדאג', כפר חוקי-למחצה המשתרע על שטח ענק שגודלו כחצי משטחה של תל-אביב. השיחה בינינו נסבה על הכפר שבתיו הם ברובם פחונים מוזנחים שקועים בבוץ ומוקפים שלוליות. ילדים בלבוש מרופט ומרושל, שלחלוטין לא התאים לעונה, הציצו בינות לבתים ויצאו יחפים להתבונן בנו. המראה היה עגום ומדכא בכל קנה מידה, אולם מה שהפתיע אותי במיוחד היו תגובותיו של בן שיחי. "איך הם חיים ככה?" הוא נזעק; "מה זה כאן, עזה?", "למה הם לא בונים בתים גורמליים?".

דבריו נחרטו עמוק בזיכרוני. הם חשפו בפניי תוכנה חשובה במיוחד. גם אני תמהתי על אורח החיים הבדווי ביר-הדאג'; גם בעיניי נראה סגנון החיים הזה מוזר ומשונה – אולם כמו רוב הישראלים השלמתי איתו. בראשי עלו תירוצים כגון "זו דרכם של שוכני המדבר", "זוהי המסורת השבטית", "כאלה הם חיי הנוודים" ואמירות דומות. שעניינן אחד: קבלה של צורת החיים הזו כנתון שאין להבינו וממילא אין לשנותו. השלמה זו כרוכה הייתה בהחלטה על כל הבדווים בישראל, בהנחה שכולם "אותו דבר": כל הבדווים חיים באותם תנאי חיים, או לכל הפחות מבינים את ההיגיון שבהם, ולכולם מטרות משותפות והבנה דומה של המציאות והעידן המודרני. שכני למסע המחיש לי את גודל הפער שבתוכו חייתי, ובו חיים להערכתני רוב הישראלים. ובכן, הבדווים כולם ממש אינם "אותו דבר". אורח החיים של הפזורה לחלוטין איננו מובן מאליו ובעיקר – העוני, הדלות, הבורות וחי הנוודות אינם מכת גורל. די שבדווי יתגורר במשך דור אחד בעיר כגון רהט כדי שיתייחס לחיי הנוודות בהלם ותדהמה כמעט כמו תל-אביבי מצוי.

התפיסה השגויה והרווחת של מרבית הישראלים נובעת כנראה מחוסר היכרות, או גרוע מכך: מהיכרות מתווכת מדי ומלאה בהנחות מקדימות. העמדה המקבלת-מעריצה

של חיי הנוודות, הנפוצה בתקשורת המרכזית ובכתיבה מבית השמאל הקיצוני, אינה ראויה בעיניי. זוהי נקודת מבט הרואה ב"דווים משהו "אותנטי" – מעין "פרא אציל" שנפל קורבן לדיכוי של המדינה, הציונות והמודרנה – ואשר יש להעריך את אורח חייו ולפעול לשימור האוטונומיה שלו. כפי שארחיב להלן, אני שולל כמעט את כל ההנחות הללו גם מבחינה עקרונית וגם מבחינה מעשית. בד בבד, נקודת המבט של רבים מחבריי בימין בעייתית אף היא. מי שתופס את הסוגיה הבדווית כ"אוזלת יד" של רשויות האכיפה בוחן אותה בעיקר דרך הפריזמה של עבריינות (בנייה, סמים, פוליגמיה, נשק וכדומה), וממילא מניח כי ישנם פתרונות קסם לבעיות הללו: עוד כמה אלפי שוטרים, עוד קצת דחפורים, ודי "אמונה בצדקת הדרך" – והעסק יחוסל.

בעמודים הבאים אשתדל לפרוס את הסוגיה הבדווית באופן מורכב יותר ומתוך נקודת מבט שונה: נקודת מבט של מתבונן סקרן. אני מתגורר בדרום קרוב לעשור, ובמסגת עבודתי העיתונאית כתבתי על הסוגיה הבדווית להיבטיה השונים במנות השונות שבהן עבדתי ועודני עובד – ב'מקור ראשון', ב'מידה' וב'ישראל היום'. יחד עם זאת, איני "איש בדווים". יש לי מעט ידידים או מכרים מהמגזר; אינני מבקר הרבה בפזורה ולא מתיימר להיות "ביגמן איש ערב" (כמו אחרים העוסקים בסוגיה). אני אדם סקרן, ותופס מעצמי אזרח אכפתי; לכן התחלתי להתעניין בסוגיית ההתיישבות הבדווים בנגב. נושא זה הוא חלק בלתי נפרד מחיי האישיים ואתגר מדיניות שיש בו חשיבות אסטרטגית ועקרונית למדינה.

במסגרת מאמר זה ננסה להבין את התופעה וסיבותיה. נבקש להבין מדוע המדינה מתקשה לפתור את הבעיות הללו, האם מישהו מרוויח מהמצב הקיים או מעדיף להמשיך באורח החיים הזה – ואם כן, מדוע? ננסה לעשות זאת מסיבה אחת פשוטה: כדי להתמודד עם תופעה ולהציע לה פתרונות, מן ההכרח להבינה תחילה. אפשר להבין תופעה בלי לשנוא אותה מצד אחד, אך גם בלי להעריך אותה מצד שני. התבוננות מתוך כבוד ומתוך ריאליזם מפוכח; זה הכול.

חלקו הראשון של המאמר יתמקד בהבהרת הנתונים והעובדות: מהי הדמוגרפיה הבדווית? מהו מצבם הכלכלי של הבדווים תושבי הנגב? ומהי בעיית הקרקעות וההסדרה? חלק זה יהיה ארוך למדי, אך הוא חיוני להבהרת התמונה. חלקו השני של המאמר יעסוק בניסיונותיהן של מערכות המדינה להתמודד עם הבעיות העיקריות הנוגעות לאוכלוסייה הבדווית, בהצלחתן המוגבלת מאוד, ובניתוח הכשלים שנלוו לניסיונות הללו.

פתיחה: השיג והשיח

קודם שנצלול לפרטים, הרשו לי לספר לכם סיפור נוסף. בקיץ 2013 השתתפתי בסיוור שערך ארגון השמאל הקיצוני 'עדאלה' לעיתונאים זרים בכפרים הלא-מוכרים

בנגב. הניו־יורק טיימס, הגארדיאן הבריטי – ועיתונים אחרים: גרמניים, צרפתיים, סיניים, רוסיים ועוד רבים – שלחו לסיור נציגים, ויחד מילאנו אוטובוס ויצאנו לדרך. הסיור עבר בתחנות הקבועות בסיורים מעין אלה – בעיקר מבני פחונים דלים באזורי המצוקה של הפזורה וכיוצא בזה. ההטיה של הסיור הייתה ברורה ושקופה, אך זו איננה הנקודה. בשעות הצהריים הגענו לפזורת אל־ח'רומי, מקבץ מבנים השוכן בסמוך למתחם בתי הכלא ליד באר־שבע, בין כביש עוקף באר־שבע לכביש הכניסה הדרומית של העיר. ירדנו מהאוטובוס והמשלחת נכנסה להתארח ב"שיג" של אחד מראשי הכפר.

ה"שיג" הוא מוסד חשוב בחברה הבדווית – והוא מפתח מרכזי להבנתה. זהו אוהל האירוח של הבדווי, מעין הסלון שבתפיסה המערבית. על פי רוב, השיג רחב וגדול, מצויים בו מחצלות ומזרנים לישיבה, ובו מקבלים את האורחים, מגישים קפה מסורתי (היום פשוט קונים ב"אושר עד" שקיות קפה טחון גדולות), מעשנים נרגילה ומשוחחים. זהו המקום שבו יכולים הגברים לשהות שעות על גבי שעות, ולגלגל מין שיחה – חצייה נימוסין וחצייה דיפלומטיה – שרוב היהודים אינם בקיאים בנבכייה. "המפגשים המקריים", אמר לי פעם אחד מוותיקי הבדוויסטים בנגב, "הם הכי משמעותיים". גם הם מתרחשים בשיג.

אלא, וזוהי נקודה דרמטית להבנה, שהשיג איננו הבית. הבדווים אינם ישנים בשיג (למעט אולי לילות קרים במיוחד, משום שניתן להדליק שם אש בבטחה); הילדים אינם מתגוררים שם והנשים אינן שוהות שם. בשיג לא מבשלים, לא מתקלחים ולא מנהלים חיי אישות. השיג לא נועד לבילוי בשעות הפנאי. כל הפעולות הללו – שהמבקרים המערביים מציתים בהן את דמיונם בשעה שהם יושבים על רצפת הבטון הקשה ושותים קפה מתוק מדי – הם פנטזיה רחוקה. מלבד אוהל האירוח המסורתי, השיג, לבדווים יש בית. במקרים מסוימים, רווחת התפיסה כי השיג הוא מקומו של אב המשפחה, ואילו הבית הוא מקומה של האישה; לכן, במקרה של ריבוי נשים יש לאב המשפחה כמה בתים. כך או כך, הנקודה החשובה לענייננו היא שהבדווים, כמו אנשים רגילים אחרים, גרים בבית שבו ריהוט מודרני, מטבח, שירותים, חשמל ומים זורמים, חדרי שינה, חדרי ילדים – וכמעט כל מה שמכיל בית כפי שאנו מכירים.

בפזורה, חזית הבתים הללו עשויה פח – מבני קבע בולטים הלוא ייהרסו, ואיש כמובן איננו חפץ להתבלט – אולם כשנכנסים פנימה מתגלה עולם ומלואו. הרצפה היא בטון יצוק שברוב המקרים מחופה בריצוף. צידם הפנימי של הקירות עשוי לוחות גבס ואמצעי בידוד. זהו בית מודרני לכל דבר ועניין. כמובן, אופי הבתים הללו משתנה ממשפחה למשפחה. בביתם של בדווים עמידים ימצאו חיפויים יוקרתיים, חדרי שירותים מושקעים (אני ראיתי פעם ג'קוזי), מסכי טלוויזיה ענקיים, ספות מפנקות ומיזוג אוויר. בדווים בעלי אמצעים פחותים יסתפקו בתנאים צנועים יותר. ובכל זאת, בית זה בית.

נשוב לסיור לעיתונאים שארגנו אנשי עדאלה. חבורת העיתונאים הזרים נכנסה לשיג והתיישרה על המזרונים הדקיקים שנפרסו על רצפת הבטון הגסה. לא עבר זמן רב עד שכל הנוכחים החלו לגלות סימני אי-נוחות. החצץ הבולט מהבטון החל להציק לכולם. חבריי לקבוצה החליפו תנוחת ישיבה לעיתים תכופות, ובחלל שרר חום של צוהריים. אחרי חצי שעה לערך של דיבורים, ניכר היה שהמסר הועבר. העיתונאים הבינו כמה קשה לחיות בפזורה: חם, קשה, לא נוה, תת-תנאים. "איך אפשר לגדל ככה ילדים?" תהו כולם בינם לבין עצמם. מכיוון שידעתי כמה מדובר, שאלתי כמה שאלות שחשוב היה שישמעו. למשל, כשהמארח סיפר כי יש לו יותר מעשרים ילדים מארבע נשים – ובמובלע השתמעה השאלה "כיצד ניתן לפרנס משפחה כה גדולה?" – שאלתי את המארח אם המשפחה מקבלת קצבאות ילדים מהביטוח הלאומי. תשובתו הייתה מתחמקת אומנם, אך חבריי לסיור הבינו את העיקרון. כאשר לקראת סוף השיחה שאלתי את הלה היכן נמצא הבית שלו, שהלוא אנו יושבים בשיג, הוא כבר התקשה להתחמק. "כאן מאחורה" הוא אמר, והעיתונאים ביקשו לראות כמה מדובר. כך, קמה המשלחת ובמקום לשוב לאוטובוס, בדרך לתחנה נוספת בסיור המתוכנן, נכנסה לביקור בלתי מתוכנן בבית מגורים של בדווי. המפגשים המקריים הם הלוא המשמעותיים ביותר.

המארח הפגיש אותנו עם אחת מנשותיו. בני הזוג ישבו יחד על ספה בכניסה לבית והתראינו לאחד מערוצי הטלוויזיה. לנו, בינתיים, ניתנה גישה כמעט חופשית לבית עצמו. מקור אספקת החשמל של הבית בפאנלים סולאריים; את המים הם מקבלים מ'מקורות' (לשבת יש מונה והתשלום הוא קולקטיבי בגבייה של ראשי השבת). הבית מרוצף באריחים. בסלון עומדים מזנון גדול בעל דלתות זכוכית, טלוויזיה גדולה וספות. המטבח מנירוסטה; דומה באופיו למטבח מוסדי קטן, אולי בשל הכמויות המתבשלות בו מדי יום. אודה: לא היה זה בית שהייתי רוצה לגור בו – לא מבחינת רמת הגימור, וודאי שלא מבחינת הסגנון העיצובי. ובכל זאת, הפער העצום בין הבית לבין השיג החם והנוקשה, היה לא ייאמן. בני הזוג המארחים היו מרוצים מאוד מתשומת הלב הרבה שזכו לה פתאום. מארגני הסיור מטעם עדאלה היו מרוצים פחות.

פער זה – בין השיג לבין הבית, בין התדמית לבין המציאות, בין העולם כפי שהמבקר החיצוני רואה אותו לבין עולמה הממשי של האוכלוסייה – הוא מפתח מרכזי להבנת הסוגייה הבדווית. לאורח החיים הבדווי ישנם גם יתרונות. לצד עוני מרוד, מגורים בתנאים סניטריים גרועים וילדים מוזנחים, רבים מהבדווים אינם סובלים כפי שאנו רגילים לחשוב. חלקם אף מעדיפים אורח חיים זה על פני החלופות העומדות להם. הפזורה הבדווית (שהיא רק חלק מהאוכלוסייה הבדווית בישראל, אך בעיית המדיניות המרכזית נוגעת לה) איננה רק חור שחור של מסכנות, עוני ונחשלות המשוועת לעזרה. זהו עולם שלם שיש בו היגיון פנימי וקוהרנטיות, תמריצים ותקוות, ואשר רבים מהשותפים בו נהנים מיתרונותיו. כפי שנראה להלן, התעלמות מהיבטים

אלה של חיי הפזורה מונעת מקובעי המדיניות בישראל הבנה חיונית של הגורמים המעכבים את קידום החברה הבדווית.

חלק ראשון: תמונת המציאות

א: הדמוגרפיה

מי שמחפש נתונים ועובדות יבשות על החברה הבדווית ייתקל גם הוא עד מהרה בתופעת השיג. יש מדדים ונתונים רשמיים, והתמונה שהם מציגים היא בדרך כלל עגומה וכואבת. אולם כמו כל דבר בחברה הבדווית, גם הנתונים הרשמיים מציגים תמונה חלקית, ולוקים בחוסר אמינות, בתת-דיווח ובהטיות שונות. כפי שנראה להלן, הנתונים הקשיחים היחידים שניתן לסמוך עליהם במידה רבה של ודאות קשורים למגעה של האוכלוסייה הבדווית עם מערכות הבריאות והחינוך. הלידות נעשות בבתי חולים, רוב הילדים הולכים לבתי הספר, ולפיכך הנתונים הדמוגרפיים הבסיסיים בנוגע לאוכלוסייה הבדווית אמינים למדי. אולם, כשנוברים בנתונים כלכליים וחברתיים אחרים, רמת האמינות מתפוגגת אט-אט – עד שבתחומים מסוימים מדובר כמעט בניחוש גרידא.

נפתח בעובדות היבשות. האוכלוסייה הבדווית בנגב מונה – נכון למאי 2020 – כ-270 אלף נפשות. הללו מתגוררים בשלושה סוגי התיישבות שונים¹. הקבוצה הגדולה ביותר מתגוררת בשבע עיירות שהוקמו בנגב למן שנות השבעים: רהט, כסיפה, חורה, לקיה, ערעה, תל-שבע ושגב-שלום. כ-66.6 אלף בדווים מתגוררים ברהט, העיר הגדולה מכולן, וכ-100 אלף בדווים בשש העיירות האחרות. במילים אחרות: קרוב ל-170 אלף איש – למעלה מ-60% מכלל האוכלוסייה הבדווית בנגב – מתגוררים בעיירות מוסדרות וחוקיות.

כ-20 אלף בדווים נוספים – כ-7% מכלל הבדווים תושבי הנגב – מתגוררים ב-11 יישובים מוכרים שקובצו תחת המועצות האזוריות אל-קאסום ונווה-מדבר. מועצות אלו כוללות יישובים כמו ביר-הדאג' שברמת-נגב, אום-בטין שבין עומר למיתר, קסר א-סר שליד דימונה ועוד. בשנת 2003 הוכרו יישובים אלה כחוקיים בדיעבד, כאשר הוחלט להלבין חלק מהפזורה הלא-חוקית מתוך ציפייה שיתר הפזורה תתרכז ב-11 הנקודות הללו. היישובים הללו כונו בעבר "יישובי אבו-בסמה" – על שם המועצה שהוקמה כדי לטפל בהם, בטרם פוצלה ב-2012 לשתי מועצות שונות. היישובים אמורים היו לקום כהתיישבות כפרית, ומכיוון שהוקמו על גבי אזורים מאוכלסים קיימים הם מתאפיינים בחוסר סדר ובאי-תכנון עירוני. הרשויות משקיעות מאמצים רבים כדי לסלול כבישים ולהניח תשתיות ביישובים הללו, אך כיוון שהקרע מאוכלסת ובנויה – זהו אתגר כבד במיוחד. בפועל, הכפרים הללו אינם נראים

כיישובים מודרניים ומוסדרים, אלא דומים יותר לקסבות פתלתלות וחסרות סדר. מדובר אפוא ביישובים חוקיים אך מוסדרים בחלקם.

הקבוצה השלישית של האוכלוסייה הבדווית מתגוררת בפזורה. מדובר במקבצי פחונים ומבנים ארעיים שאותם מזהה בנקל כל מי שנוסע בכבישי הנגב. רוב הפזורה מרוכזת בשטח שבתוך משולש באר-שבע-ערד-דימונה – שטח המכונה "הסייג", על שם השטח הצבאי הסגור שבו רוכזה האוכלוסייה הבדווית בשנות הממשל הצבאי, לאחר קום המדינה – והיא מונה קרוב ל-80 אלף נפש. זוהי הקבוצה הזוכה בדרך כלל למרבית תשומת הלב. חלק נכבד מהריסות הבתים הבלתי-חוקיים מתבצעות באזורים אלה; למקבצים הללו מופנות רוב התוכניות הממשלתיות השונות העוסקות בהסדרה; תושביהם סובלים מהמצוקה הגדולה ביותר בגין היעדר תשתיות ושירותים וכן הלאה. הפזורה הבדווית, שהיא בערך רבע מהאוכלוסייה הבדווית הכללית בנגב, תופסת אפוא את מרב תשומת הלב – ובצדק. אך האתגרים שמונעים את הסדרתה אינם תלויים רק בה, אלא גם בדינמיקה הפנימית של היישובים המוסדרים ובמערכות הלחצים שפועלות בתוכם. בכך ניגע בהמשך.

מבחינה גילית, האוכלוסייה הבדווית צעירה מאוד. כ-53% מתוך כלל האוכלוסייה הבדווית הם בני הגילים 0-18. זהו אחוז האוכלוסייה הצעירה הגבוה ביותר מבין הקבוצות השונות במדינת ישראל. בחברה הכללית נתון זה עומד על כ-28.5%. עובדות אלו נובעות משיעור ילודה גבוה ומריבוי הנשים. לנתון זה חשיבות רבה בסוגיות רבות אחרות כמו בנוגע ליחס התלות – היחס בין האוכלוסייה הלא-יצרנית (ילדים עד גיל 18 וזקנים מעל גיל 65) לבין האוכלוסייה המצויה בגיל העבודה. יחס התלות הממוצע של היישובים הבדווים בנגב גבוה מאוד ועומד על כ-1.5 (כלומר כנגד כל אדם בוגר בגיל העבודה ישנם אדם וחצי לא יצרניים עקב גילם הצעיר או המבוגר), בעוד ממוצע יחס התלות של כלל אזרחי המדינה עומד על 0.9 בלבד. רק ביישובים חרדיים מובהקים ניתן למצוא יחסי תלות גבוהים יותר מאשר אלו של הבדווים בנגב (מודיעין-עילית – 2.1; ביתר-עילית – 1.8; אלעד – 1.7).²

מבחינה היסטורית, האוכלוסייה הבדווית בנגב מתרבה בקצב מהיר ביותר. לפני קום המדינה חיו בסביבות באר-שבע כ-70 אלף בדווים, שרובם נדדו או ברחו בעקבות מלחמת העצמאות. בראשית שנות החמישים האוכלוסייה הבדווית מנתה כ-12 אלף נפש בלבד. שלושים שנה מאוחר יותר, ב-1983, קצב הגידול היה עדיין איטי באופן יחסי והאוכלוסייה כולה מנתה כ-40 אלף איש. אולם, אז החל הקצב לעלות בהתמדה. בשנת 2000 כבר נמנו 120 אלף בדווים בנגב; ב-2010 – 200 אלף נפש; וכיום – כבר מעל 270 אלף נפש.³

הדבר מעיד כמובן על עלייה משמעותית ברמת הרפואה באזור ועל הפיריון הגבוה של האישה הבדווית, העומד בשנים האחרונות על כ-5.5 לידות לאישה. נתון זה גבוה

במידה משמעותית מממוצע הפריון הארצי העומד על 3.1 לידות לאישה. מן הראוי לציין כי נתון זה הוא הנמוך ביותר בשנים האחרונות. בשנים 1996–2003 עמד הפריון הבדווי על 8–10 לידות לאישה; ורק לאחר הרפורמות הכלכליות של 2003, שכללו קיצוצים נרחבים בקצבאות הילדים, החל שיעור הפריון לרדת בהדרגה. למשל, בעוד לפני הקיצוצים משק בית (פוליגמי בדרך כלל) המונה כ-15 נפשות היה מכניס כ-11 אלף שקלים מדי חודש, מקצבאות ילדים, הרי שלאחר הרפורמה, הקצבאות הסתכמו ב-4,500 שקלים; מדובר בהפסד של 6,500 שקלים מדי חודש. אם לפני הקיצוצים, משפחות עם 20 ילדים (כ-10% ממשקי הבית הפוליגמיים) הכניסו 15 אלף שקלים, מדי חודש בחודשו, הרי שלאחר הקיצוצים, הכנסותיהן נחתכו ל-6,000 שקלים; כלומר אובדן הכנסתן עמד על 9,000 שקלים. היה זה מהלך שהשפיע מאוד על דפוסי הריבוי במגזר.⁴

עד כאן אנו משייטים במים הבטוחים של עובדות מוצקות – פחות או יותר – אולם כאן זה מסתיים. כאמור, אחת הסיבות לקצב הריבוי הגבוה בקרב הבדווים הוא הפוליגמיה שהחלה לצבור תאוצה רבה לאחר מלחמת ששת הימים, כאשר אזורי דרום הר חברון, רצועת עזה וחצי האי סיני הפכו נגישים בעבור האוכלוסייה הבדווית. בסוגיה זו הנתונים כבר הופכים משוערים ומעורפלים. אין חולק על כך שישנה תופעה נרחבת של פוליגמיה. הנושא גם אינו שנוי במחלוקת פוליטית, שכן נזקי הפוליגמיה ידועים ומתועדים. אך מכיוון שמדובר בעבירה על החוק, תיעודה והנתונים על אודותיה לוטים בערפל.

בשנת 2017 הקימה שרת המשפטים דאז, איילת שקד, צוות מיוחד למאבק בתופעת הפוליגמיה. הצוות כלל חוקרים ופעילים חברתיים מהמגזר הבדווי ומחוצה לו, והוא נתקל בקשיים מתודולוגיים למן ההתחלה. "קיים קושי לאמוד את היקפי תופעת הפוליגמיה ולזהותה" כתבו חברי הצוות, מחברי "הדו"ח המיוחד להתמודדות עם השלכותיה השליליות של הפוליגמיה". לקושי זה מגוון סיבות: "היעדר דיווח מסודר, קיומן של פיקציות בדיווח ועוד". לדבריהם, "קושי דומה קיים באיתור התאים המשפחתיים הפוליגמיים לצורך טיפול ממשלתי בהם, הן בטיפול רווחתי במקרים המתאימים, והן לצורך העמדה לדין פלילי".⁵

כדי להתגבר על פערי המידע, הצליבו מחברי הדו"ח נתונים מסוגים שונים המייצרים "אינדיקציות" לקיומה של פוליגמיה: נשים הרשומות כלא-נשואות אך יש להן ילדים; גברים שיש להם ילדים מיותר מאישה אחת בסמיכות זמנים קרובה; נשים הרשומות כגרושות אך ממשיכות להוליד ילדים לגרושן וכן הלאה. מסקנות מחברי הדו"ח משוערות, אך לפחות בחלק מהנתונים הן ככל הנראה קרובות למציאות. על פי הדו"ח, בשנת 2018, כ-18% מהמשפחות הבדוויות (כ-6,200 גברים) היו פוליגמיות: רובם המוחלט של הגברים הפוליגמיים נשאו שתי נשים (75%); מעטים נשאו שלוש נשים (18%); ורק לגבי אחוזים בודדים קיימות ראיות לארבע נשים (6%). שיעורי

הפוליגמיה עולים בהתאם לגיל הגבר: על פי הנתונים, כמחצית מהגברים הבדווים שגילים מעל 50 הם פוליגמיים, וכ-70% מהגברים שגילים מעל 70.⁶

השפעתה של הפוליגמיה על גידול האוכלוסייה הבדווית הוא דרמטי. על פי הנתונים, ליותר ממחצית (56%) מהגברים הפוליגמיים יש בין 10 ל-19 ילדים; ל-10% מהם ישנם מעל 20 ילדים. הדבר מתאפשר בין היתר באמצעות "יבוא נשים" מהר חברון ומרצועת עזה.⁷ ביטוי מרתק נוסף של התופעה, הקשור כמוכן להכנסות מקצבאות ילדים, הוא העובדה שכ-62% מהגברים שלגביהם ישנה עדות חזקה של פוליגמיה אינם עובדים – לעומת 30% מקרב הגברים הבדווים שאינם פוליגמיים.⁸

כאמור, אלו נתונים משוערים. הפוליגמיה נחשבת מוסד מרכזי במסורת הבדווית ובתרבותה. היא מאפשרת למשקי הבית לגדול; יש בה משום ביטוי לסטטוס חברתי וכן הלאה. מחברי הדו"ח מציינים כי ישנה "ירידה בתופעה גם ביישובי הקבע וגם בפזורה", אך קיומה בהיקפים אלה גם במאה ה-21 – וגם לאחר תהליכי מודרניזציה רבים שעברו על החברה הבדווית – מלמד על התהום שעודנה פעורה בין החברה הבדווית לבין המדינה המודרנית. גם כאן אנו פוגשים בפער שבין ה"שיג" הרשמי, שבו אין למעשה רישום מוכר של התופעה במוסדות המדינה, לבין ה"בית" והחיים הממשיים, שבהם מדובר עדיין בתופעה רווחת ובעלת השלכות קשות וארוכות טווח בכל הנוגע למעמד האישה, ליחס לילדים, לשיעורי העוני ולאלימות בתוך המשפחה.

ב: מצבם הסוציו-אקונומי של הבדווים

גם כאשר בוחנים את הנתונים הסוציו-אקונומיים של הבדווים נתקלים בבעיה דומה. הנתונים הרשמיים המרכזיים – הכנסה ממוצעת, שיעור אבטלה וכדומה – אינם מתייחסים אלא למידע שדווח באופן מסודר למוסדות הממשלה (מס הכנסה, המוסד לביטוח לאומי וכדומה). אולם ככל שמדובר בחברה המתקיימת בשוליים, בצידי החיים המוסדרים והמוכרים, מתרחב והולך הפער בין ה"שיג" ל"בית": בין מה שידוע לנו לבין המציאות.

מבחינת המדדים הסוציו-אקונומיים הרשמיים, החברה הבדווית נמצאת בדרך כלל בתחתית המדדים. הנתונים הסטטיסטיים על האוכלוסייה הבדווית אינם נגישים באופן ישיר וכדי לעמוד עליהם נדרש ניתוח ועיבוד של המידע המתפרסם על ידי מוסדות הממשלה. מוכן ברוקדייל ביצע עבודה כזו בעבור משרד החקלאות ופיתוח הכפר בשנת 2018. נתונים אלה מספקים את תמונת המצב המדויקת ביותר הזמינה לנו לגבי המגזר הבדווי.⁹

שיעור התעסוקה בקרב גברים בדווים עמד בשנת 2016 על 65%; השיעור המקביל בקרב כלל האוכלוסייה בישראל עמד על 84%. שיעורי התעסוקה בקרב נשים בדוויות נמוכים מאוד, והדבר הנובע בין היתר מסיבות תרבותיות המונעות מנשים

בדוויות לצאת לעבוד. רק 25% מהנשים הבדוויות הועסקו בשנת 2016, לעומת 76% בכלל האוכלוסייה בישראל. ראוי לציין כי אף שנתונים אלה נמוכים ביחס לנתוני האוכלוסייה הכללית, הרי שהם משקפים מגמה חיובית: בשנת 2005 רק 55% מהגברים הבדווים ו-6% מהנשים הבדוויות היו מועסקים. מדובר אפוא בשיפור איטי אך משמעותי.¹⁰

נתון חשוב נוסף העשוי להסביר חלקים מהבעיה התעסוקתית במגזר הבדווי הוא שיעורי ההשכלה.¹¹ פער תעסוקתי עצום שורר בין מסיימי 12 שנות לימוד לבין מי שנשרו בדרך: 75% ממסיימי התיכון במגזר הבדווי מועסקים (לעומת 88% בכלל האוכלוסייה); ולעומת זאת רק 39% ממי שלא סיימו תיכון מועסקים. אקדמאים בדווים מועסקים אף יותר – 82% מהם מועסקים (לעומת 91% בכלל האוכלוסייה). תופעה דומה נרשמת גם בקרב הנשים: בעוד 80% ממי שהמשיכו ללימודים גבוהים מועסקות (לעומת 86% באוכלוסייה הכללית), הרי שרק 22% ממסיימות התיכון ו-11% ממי שלא סיימו תיכון מועסקות.

גם מבחינת נתוני שכר, מצוי המגזר הבדווי בתחתית הרשימה. שכרם הממוצע של גברים בדווים עומד על כ-7,800 שקלים (לעומת 12,300 שקלים בכלל הציבור). שכרן הממוצע של נשים בדוויות עומד על 5,200 שקלים (לעומת 8,300 שקלים בכלל הציבור). עם זאת, חשוב להדגיש שהנתונים הללו אינם מתחשבים בחלקיות משרה, ברציפות העבודה ובגורמים אחרים העשויים להסביר חלק מהפערים (בעיקר בקרב הנשים שרבות מהן עובדות במשרות חלקיות).

נתון נוסף המשלים את התמונה הוא נתוני האבטלה של המגזר הבדווי. על פי הלמ"ס, מובטל הוא אדם שחיפש עבודה באופן פעיל בשנה האחרונה, כלומר מי שאינו עובד מחוסר ברירה ולא אדם הבוחר שלא לעבוד. על פי נתוני הלמ"ס, בשנת 2016 שיעור האבטלה בקרב גברים בדווים עמד על 6% (לעומת 4% בכלל האוכלוסייה) ובקרב נשים בדוויות הוא עמד על 8% (לעומת 5% בכלל האוכלוסייה). אם נחבר את הנתונים הללו, יתברר כי רק 71% מכלל אוכלוסיית הגברים הבדווית נמצאים בכוח העבודה הרשמי של מדינת ישראל, וכיוצא בהם 33% מאוכלוסיית הנשים הבדוויות – לעומת 88% מהגברים באוכלוסייה הכללית, ו-81% מהנשים באוכלוסייה הכללית.

הנתונים על אודות שיעורי התעסוקה והאבטלה הם כמובן נתונים רשמיים הנאספים על ידי מוסדות המדינה. מידע זה נוגע רק לאזרחים העובדים בעבודה רשמית ומסודרת, או מאלה המחפשים עבודה שכזו. במילים אחרות: כשליש מאוכלוסיית הגברים הבדווים אינו מעוניין בעבודה רשמית מסודרת ומוכרת, וזהו המצב גם בקרב כמעט 70% מהנשים הבדוויות.

אך הנתונים הרשמיים בכל הנוגע למצבם הסוציו-אקונומי של הבדווים מציגים תמונה חלקית בלבד. נתונים אלה אף אינם תואמים את מה שמתגלה כאשר מנסים לחלץ

נתונים על האוכלוסייה הבדווית מתוך המידע שאוספת הלמ"ס במסגרת סקר הוצאות והכנסות משקי בית שהיא עורכת. בסקר זה יוצאים סוקרים מטעם הלמ"ס ודוגמים משפחות על פי מדגם מייצג כדי לעמוד על הרגליהם המעשיים של אזרחי ישראל. בניגוד למידע הרשמי על הכנסות, שמקורו בדיווחים לרשות המיסים ולביטוח הלאומי וממילא הוא מלמד בעיקר על הכנסה ממשכורות או מנכסים מוכרים וחוקיים, המידע הנאסף בסקרים הללו מגוון ורחב ומציג תמונה מלאה יותר של מצבם הכלכלי של אזרחי ישראל. למשל, הנסקרים מדווחים על הכנסות ממתנות, מקצבאות, מנכסים מניבים וכן הלאה, וגם מתארים את הרגלי ההוצאות שלהם. אלו אינם דיווחים מדויקים, והם מבוססים על הערכות גסות למדי של המשיבים עצמם, אולם יש בהם מידע רב-ערך המשלים את תמונת ההכנסות ה"יבשות" של הלמ"ס.

המידע של הלמ"ס איננו מפלח באופן ישיר את האוכלוסייה הבדווית, ובכל מקרה אינו כולל את הפזורה, שהיא כמעט שלישי מהחברה הבדווית; וכמו בכל סקר, יש להניח שלא כל הדיווחים נאמנים לאמת באופן מלא. מכל מקום, ניתוח שביצעתי על פי נתוני היישובים הבדווים בנגב¹² מלמד על הכנסה גבוהה יותר מזו שתוארה לעיל ועל הוצאה גבוהה עוד יותר: בעוד כלל משקי הבית בישראל מדווחים על הכנסה חודשית ממוצעת של כ-20,000 שקלים, ועל הוצאה חודשית ממוצעת של כ-16,000 שקלים, הרי שהבדווים מדווחים על יחס הפוך – הוצאה חודשית של 20,000 שקלים לעומת הכנסה חודשית של 14,500 שקלים.¹³ הדבר מעיד על כך שלבדווים ישנם ככל הנראה מקורות הכנסה נוספים, שאינם מצויים בדיווחים הסטנדרטיים של הלמ"ס. נקודה חשובה נוספת היא שכלל המשפחות דיווחו על כך שבית המגורים שלהם נבנה "בבנייה עצמית", ולא נרכש מקבלן או יזם – ולעניין זה משמעות רבה בכלכלת המשפחה.¹⁴

אומנם צריך לזכור כי המשפחות הבדוויות גדולות באופן משמעותי מהממוצע הארצי (6.8 נפשות בממוצע, לעומת 3.3), ולפיכך מבחינת חלוקה לנפש – ההכנסה הבדווית נמוכה במידה משמעותית;¹⁵ אך מבחינת איכות החיים ברור שעלות הקיום של משק גדלה פחות ופחות עם כל ילד נוסף – בייחוד כאשר עלות המגורים במגזר הבדווי נמוכה בהרבה מאשר במגזר הכללי (כפי שראינו לעיל).

סקר ההכנסות וההוצאות מספק אפוא תמונה עמוקה יותר ומעוררת מחשבה על מצבה של האוכלוסייה הבדווית. גם אם ניקח את הדברים בערבון מוגבל, ואחר כל ההסתייגויות הראויות, הנתונים מלמדים כי ברמה המעשית מצבה של האוכלוסייה הבדווית, או לפחות של חלקה, פחות כאוטי או אסוני מכפי שמקובל לחשוב. ודאי אין מדובר בחיי מותרות ובעושר מופלג, אך כשמתחשבים במכלול הגורמים הרלבנטיים, וביתרונות מסוימים שאורח החיים הבדווי מקנה לאוכלוסייה, ניתן להבין שלאורח חיים זה ישנם גם יתרונות המאזנים את הרצון לאמץ את אורח החיים המערבי-מודרני הרווח במדינת ישראל.

ג: ההשכלה - השיטה עובדת, לא עובדים לפי השיטה

לפי התפיסה המודרנית-מערבית המקובלת, השכלה (לפחות עד רמה מסוימת) מובילה לצמיחה ולשגשוג באופן המיטיב עם כלל האוכלוסייה. כלל זה תקף באופן ברור גם לגבי האוכלוסייה הבדווית בישראל. בשנות השבעים של המאה הקודמת החלה המדינה ליישם את חוק חינוך חובה בנגב, ומהלך זה חולל מהפכה דרמטית – תוך דור אחד בלבד רמת האוריינות בחברה הבדווית זינקה מ-25% ל-95%¹⁶. גם בהשכלה הגבוהה חלה עלייה ברורה: ב-1995 רק 12 בדווים סיימו לימודים אקדמאיים, ואילו ב-2010 מספר הבוגרים הבדווים הגיע ל-469. בוגרי תיכון ואקדמאים מועסקים יותר וגם מרוויחים יותר – השכר הממוצע לגבר אקדמאי במגזר הבדווי עמד בשנת 2017 על 10,700 שקלים (לעומת 12,300 שקלים לאקדמאי יהודי לא חרדי) ולנשים על 8,000 שקלים (לעומת 9,000 שקלים לאקדמאית יהודייה לא חרדי)¹⁷.

הכללים הבסיסיים של הצמיחה והשגשוג נכונים אם כן גם למגזר הבדווי: ככל שאדם משכיל יותר, הוא משתלב יותר בחברה הישראלית, הופך שותף במשק הישראלי, ורמת חייו עולה באופן דרמטי. בניגוד לתזה שמקדמים בדרך כלל בעיתונות הכללית ובעמותות השמאל, האתגר המרכזי בחברה הבדווית איננו כשל של "השיטה" אלא פער משמעותי בין אורח החיים הבדווי לחיים המודרניים – שהרי ה"שיטה" עובדת היטב בעבור מי שמאמץ אותה.

הפתרון המוצע בדרך כלל הוא הקל: כסף, והרבה. המל"ג הודיעה על תוכנית תמרוץ לשנים 2016–2022 שמגיעה עד סכום של 80 אלף שקלים לסטודנט בדווי; חלק מהסכום מגיע למוסד וחלקו כמלגה לסטודנט. זהו סכום הגבוה פי 20 (!) מהשקעתה של המל"ג בתמרוץ סטודנטים ערבים.¹⁸

אלא שתמריצים אלה אינם עוזרים. בפועל, רק בדווים מעטים בוחרים בנתיב זה: בשנת 2014, לכ-7% בלבד מהגברים הבדווים ול-16% מהנשים הבדוויות בגיל 30–33 היה תואר אקדמי (לעומת 33% ו-48% באוכלוסייה הכללית). שיעור הסטודנטים הבדווים נמוך מאוד: כאחוז אחד מכלל הסטודנטים בישראל, כלומר פחות ממחצית משיעור הבדווים באוכלוסייה (2.5%).

נראה אפוא כי בעיותיו של המגזר הבדווי עמוקות יותר ונובעות ממה שהחוקר אבינועם מאיר כינה "האידיאולוגיה של הנוודות". במאמר שעסק בהענקת שירותים ציבוריים, דוגמת חינוך ורפואה, למגזר הבדווי, פירט מאיר את הסתירה בין אתוס המדינה המודרנית לבין האידיאולוגיה הבדווית כפי שהיא באה לידי ביטוי בתחומים הללו:

מבחינה תיאורטית, חשיפתה של החברה לחינוך מודרני מערבי, ועצם השתלבותה במערכת של שרות ציבורי ממשלתי שהוא חיצוני לחברה, מנוגדים למערכת התרבותית ולמבנה החברתי. הניגודים באים לידי ביטוי חד בכמה תחומים: האידיאולוגיה הפסטורלית-

נוודית, הגורסת חופש מיקומי והמייחסת תפקיד יצרני מיוחד ורב חשיבות לילדים בכלל ולבנות בפרט; האידאולוגיה השבטית, המעדיפה בדלנות חברתית ומרחבית; והאידאולוגיה האתנית, הדוגלת באי חשיפה להשפעות ערכיות מקבוצות אתניות חיצוניות.¹⁹

לצד קשיים אובייקטיביים בכניסה להשכלה גבוהה ובשילוב בחברה המודרנית, הרי שגם התרבות השבטית ויחסי הכוחות בתוך המגזר עצמו מקשים על הבדווים את הכניסה לתהליך זה. תפיסה זו נשענת כפי שראינו גם על יתרונות מסוימים באורח החיים הבדווי אך מתבטאת בשטח באופן בולט באמצעות פעילותם של גורמים עברייניים המבקשים לשמר את מוקדי הכוח הקיימים. בהמשך נרחיב על האופן שבו גורמים פליליים מדכאים ניסיונות חשובים ועתירי תקציב לקידום השכלה בחברה הבדווית, אך קודם לכן נפנה למוקד הבעייתי והסוער ביותר בכל הנוגע לאוכלוסייה הבדווית – הבעלות על הקרקעות.

ד: הסאגה הגדולה - הסדרה ותביעות הבעלות

ובכן, מצבם הסוציו-אקונומי של הבדווים אינו מזהיר והדרך לקידום על ידי השכלה קשה ואיטית, אך אם תשאלו את רוב מי שעוסק בסוגיה הבדווית מנקודת מבטה של הממשלה – עובדי הרשות להסדרה, עובדי המנהל, פקידים מוניציפליים וחברי ועדות – הבעיה המרכזית, בה"א הידיעה ובכותרות בולטות באדום, הבעיה שכל התקדמות באיכות החיים הבדווית תלויה בה, היא "תביעות הבעלות". נפנה אפוא את מבטנו לסוגיה זו.

"תביעות הבעלות" הן צמד מילות קוד שנכתבו אלפי פעמים בפרוטוקולים של ועדות תכנון, נידונו במאות פסקי דין, והדירו שינה מעיניהן של חברי ועדות. זוהי סוגיה הרובצת מעל קרקעות הנגב כערפיח זיהומי ומונעת את הסדרתן ואת פיתוחן הכולל של דרום המדינה.

המתווה הממשלתי, "דו"ח פראוור", שהציע פתרון לבעיה הזו הצית את הנגב לפני שנים ספורות בשורת הפגנות אלימות ולאומניות שלא נראו כמותן. ללא ספק, תביעות הבעלות הן הנושא החם והנפיץ ביותר ברמת המדיניות כיום; אולם כמו בכל סוגיה שנידונה כאן, גם בנושא זה ישנם פערים עצומים בין התדמית והתעמולה לבין המציאות. כפי שנסביר מיד באריכות, אלו אינן באמת "תביעות"; הן אינן עוסקות ב"בעלות"; והן אינן המחסום המרכזי העומד בפני הסדרת ההתיישבות והקרקעות בנגב. לעומת זאת, כפי שנראה, תביעות הבעלות הן הביטוי הבולט ביותר להתנגשות הציביליזציות – בין המדינה לבין הבדווים – ולחוסר יכולתו של המנגנון הממשלתי המודרני להתמודד עם אוכלוסייה שבטית בעלת מערכת חוקים פנימית סגורה.

תביעות הבעלות מתייחסות לטענות של בדווים לבעלות על קרקעות בנגב, שנאספו במהלך שנות השבעים ואשר רבות מהן נותרו פתוחות כ"טענות לבעלות" בלא

שיבוררו עד תומן ובלא שיוסדר מעמד הקרקע באופן סופי. בסך הכול ישנן כ-3,220 תביעות, על שטח כולל של כ-800,000 דונם, שעל חלקו יושבים היישובים הבדווים והפזורה אך חלקים רבים ממנו מעובדים על ידי קיבוצים ומושבים, ומיושבים בצפיפות בחלק משכונות באר-שבע, אופקים, נתיבות ודימונה.

על פי רוב, תביעות הבעלות אינן מגיעות לביורור בבתי המשפט. המעטות מתוכן שהגיעו לפתח בית המשפט – עשרות תביעות בלבד – נדחו במלואן בעיקר בשל היעדר ראיות. למרות זאת, רשויות המדינה מעדיפות לבוא במשא ומתן עם התובעים ולהציע להם פיצויים, בשל שילוב קטלני של שני גורמים שבהם נעסוק בהרחבה: הליכה לפנים משורת הדין עם האוכלוסייה הבדווית מתוך תפיסה פרוגרסיבית הרואה בהם מיעוט מדוכא הזקוק לטיפוח; וחשש מפני אלימות. הלכה למעשה, הבדווים מתנהלים במערכת קרקעית מקבילה, וגם אם המדינה איננה מכירה בתביעת בעלות של מאן-דהו, הרי שהחברה הבדווית מכירה גם מכירה בה. פלישות לקרקעות שיש עליהן תביעות בעלות נענות באימים, בהשחתת ציוד הנדסי, באלמוות וכן הלאה. רשויות המדינה שחפצות "לעבוד" – להניח תשתיות, לסלול כבישים וכל כיצא בזה – מעדיפות לפצות את התובעים ולא להסתכן. כפי שנראה להלן, גם זה לא תמיד עוזר.

בתחקיר שפרסמתי באתר 'מידה'²⁰ חשפתי כי לא רק שתביעות הבעלות נדחות בשיטתיות בבתי המשפט, אלא שרבות מהן סותרות אחת את השנייה וסותרות מסמכי מכר אחרים. כלומר: גם אם נקבל את התביעות כלשונן, ונרצה לפצות את כל הבדווים בשווי מלא של הקרקע לא נוכל לעשות זאת, היות שגם כמערכת בעלויות הן אינן קוהרנטיות ולא ניתן לייחס להן כמעט שום אמינות. כפי שהסתבר, פקיד ההסדר במשרד המשפטים (הגוף האחראי על רישום מקרקעין בישראל) מודעים לבעיה: "במהלך הגשת התביעות הוגשו בין היתר גם תביעות סותרות ביחס לאותן חלקות וגם תביעות שונות ביחס לחלקות חופפות בגבולותיהן" השיבה לי דוברות משרד המשפטים כשהתעניינתי בנושא. כיצד זה ייתכן? התשובה ברורה: "בשלב הגשת התביעות, הטוען לבעלות אינו מחויב בהצגת ראיות ו/או הוכחות ועדויות, אלא לפרט את מקור הזכות הנטענת, מבלי להוכיחה".

כמה תביעות סותרות קיימות? כמה תביעות חופפות נרשמו אצל פקיד ההסדר? כמה דונמים פיקטיביים יש באוסף הניירת ש"תוקעת את הנגב"? מכיוון שעל פי משרד המשפטים, "בשלב זה טרם נחקרות ומתבררות הטענות לזכויות" – איש אינו יודע. במהלך התחקיר הגיעו לידי כמה מסמכים המדגימים היטב את היקף התופעה, ומבהירים עד כמה תביעות הבעלות רחוקות מלהיות ראויות לאמינות שמייחסים להן. במקרה אחד היה זה אדם ושמנו סאגר סלאמה אל-הווייל שמכר בשנת 1934 את אדמתו, 401 דונם סמוך לקיבוץ שובל, לערבי כפרי. הלה שימש כאיש קש שרכש אדמות בעבור קק"ל, תוך עקיפת איסורי הספר הלבן של שלטונות המנדט הבריטי.

במהלך מלחמת העצמאות ברח איש הקש והפך לנפקד, והקרקע נרשמה כאדמות מדינה על שם האפוטרופוס לנכסי נפקדים. כל זה לא הפריע לאותו סאגר אל-הווייל, שכזכור כבר מכר את אדמתו, לצוץ בשנות השבעים ולהגיש תביעת בעלות על אותה קרקע. באותה שנה (1934) מכרו סלמן ומוניר, גם הם בנים לשבט אל-הווייל, את אדמתם לאיש קש מטעם קק"ל, שהפך לנפקד. שתי החלקות – האחת בהיקף של 185 דונם והשנייה בגודל 519 דונמים – נרשמו על שם המדינה. בשני המקרים צאצאי המוכרים לא היססו להגיש תביעת בעלות על הקרקע שמכר אביהם.

תביעות רבות נמצאות על שטחי קק"ל – על פי ההערכות מדובר בכ-30,000 דונם – שנתבעו בשיטה שנחשפה במקרים הקודמים: פלוני אבו-אלמוני מכר את אדמתו לקק"ל תמורת כסף מלא, והקרקע נרשמה על שמה עוד בימי המנדט הבריטי. כעבור כמעט ארבעים שנה, עת נפוצה הבשורה על נדיבותה הנדל"נית של מדינת היהודים, ניגשו בדווים רבים למשרדו הפתוח של פקיד הסדר המקרקעין והגישו עשרות תביעות על הנכסים הללו. במידה שהיו אלה אנשים מן השורה, שאינם צאצאי המוכר, הרי שהם שקרנים; במידה שאלה הם צאצאי המוכר הראשון, הרי שהם גם שקרנים וגם רמאים. זהו רק היקף הסתירות והבעיות הידועות לנו. מכיוון שהמדינה מעולם לא ביררה עד תום את התביעות ומשמעותן, איש אינו יודע להעריך כמה מהתביעות היו נדחות על הסף רק מחמת סתירות פנימיות שכאלו.

כיצד קרה כדבר הזה? כיצד נרשמו מאות רבות של תביעות בעלות פיקטיביות, ללא בדיקה או הצלבת נתונים בסיסית? כדי להבין זאת יש להכיר מעט את הרקע, ובראש ובראשונה את המושג "הסדר מקרקעין" שהוא המפתח להבנת סוגיית הבעלות על קרקעות הנגב.

הסדר מקרקעין הוא הליך הנעשה על ידי מדינה ריבונית במטרה לרשום בספרי הטאבו את הרכבי הבעלות על הקרקעות שבתחומה. ההליך, שלו חשיבות רבה לביצוע עסקאות ופיתוח נכסים קרקעיים, החל עוד בימי האימפריה העות'מאנית והושלם במרבית שטחי הארץ לאחר קום המדינה. כיצד מתבצע ההליך? המדינה מחליטה כי אזור מוגדר מיועד להסדר, ומפרסמת כי ניתן להגיש בתוך פרק זמן מסוים תביעות לרישום בעלות על חלקים מהשטח. לאחר 30 יום אוסף פקיד ההסדר את תביעות האזרחים ותוך כמה שבועות מפרסם את תוצאות ההליך: קרקע שבעבורה הוגשו ראיות לבעלות פרטית נרשמת בטאבו על שם הבעלים, ויתר הקרקעות נרשמות כאדמות מדינה. בהקשר שלנו חשוב להבין כי בדיקה פרטנית של התביעות מתבצעת רק בשלב השני, לאחר שפקיד ההסדר מסיים לאסוף את התביעות, ועובר לשלב הבירורים והרישום. כשהגיעו בשנות השבעים פקידי הסדר לנגב, הם החליטו לחרוג מהנהלים הרגילים כדי להקל על הבדווים. מידת המאמץ שהשקיעה המדינה כדי לסייע לבדווים להגיש תביעות מרשימה בהחלט: זה התחיל בירידה של אנשי משרד המשפטים לשטח, שעברו מאוהל לאוהל ושאלו את שוכניו אם בכונתם לתבוע

בעלות על קרקעות כלשהן. הצהרות הבדווים נרשמו בערבית על נייר חסר משמעות משפטית שהוכן במיוחד לצורך זה, ונאספו במשרד המשפטים. על בסיס הצהרות אלו הוזמנו הבדווים לאחר מכן לסור למשרדו של פקיד ההסדר ולמלא טופס "תצהיר תביעה" בעברית, המוכר כמסמך משפטי. מכיוון שאף אחד לא בא, חזרו אנשי משרד המשפטים לשטח, במטרה לעזור להם למלא את הניירת. פקידי המשרד כה התאמצו לסייע לבדווים עד שבחלק מהמקרים מתועדים שני ניסיונות, ואפילו שלושה, לתור אחר התובע בשטח, עת שהה במרעה או במקומות אחרים.

המדינה מעולם לא נהגה כך ביחס לאוכלוסיות לא-בדוויות. באותן שנים בערך הוסדרו גם קרקעות רמת-השרון, אלא שבמקרה זה הסתפק פקיד ההסדר במודעה אנמית בעמוד האחורי של אחד העיתונים, וכסס ציפורניו במשך חודש בתקווה שאף אחד לא יבוא. אנשים מטעמו לא יצאו לשטח למלא הצהרות ביידיש או רומנית, ולא ערכו ביקורי בית כדי לסייע לניצולי שואה בטופסולוגיה של המדינה העברית. אם לא די בזה, הרי שלאחר שנאספו תביעות הבעלות הבדוויות, שעל פי החוק היו צריכות להתברר בפרק זמן קצר מאוד, החליטה הממשלה כי החוק היבש איננו הוגן בעבור הבדווים ויש לנהוג עימם לפני משורת הדין. כך החל מהלך של התפשרות על תביעות הבעלות הנמשך למעשה למעלה מארבעים שנה. למעשה, מאז ועד היום, הסדר המקרקעין בנגב מעולם לא הושלם: 15 הימים הקבועים בחוק התארכו לארבעים שנה ורישום אדמות המדינה בטאבו נותר רק "רישום לכאורה". הלכה למעשה, שטחים בנויים רבים בערי הנגב – באופקים, נתיבות ודימונה ואף בשכונת רמות היוקרתית של באר-שבע – מוגדרים זה שנים רבות כ"קרקע בסכסוך" ומוגבלים מבחינה משפטית.

מי שהיה מעורב ברישום זה בפועל הוא שלמה ציזור, לשעבר מנהל יחידת הפיקוח בדרום ברשות מקרקעי ישראל. שבשנות השבעים היה חייל משוחרר. "היינו יורדים לשטח בבוקר, מסתובבים בחלקה עם הבדווי תובע הבעלות, מסמנים את גבולות החלקה על גבי תצלום אוויר ועל מפה ורושמים את טענותיו", הוא מספר. "לא דרשנו מהם ראיות או הוכחות כלשהן, למעט הגדרה ברורה ומוסכמת של גבולות החלקה, יחד עם שמות התובעים של החלקות הסמוכות", הוא מוסיף. לדבריו, נאמר לו כי מדובר בהליך חפוז שנועד למלא אחרי נוהלי פקיד ההסדר במטרה להקל על הבדווים, וכי אמיתות הטענות תתברר בהמשך הדרך על ידי הפקיד או בבתי המשפט: "לכן לא שאלנו יותר מדי שאלות. מה שהבדווי סיפר, רשמנו על טופס הגשת תביעה". אפילו סימון הגבולות נעשה על גבי תצלומי אוויר: "הסימון נעשה באמצעות גבולות פיזיים שהתובע ציין, ולאחר מכן הייתי מעלה את המידע על גבי מפה", זאת לאחר מדידה ראשונית של החלקה. כך נאספו אט-אט 3,400 תביעות הבעלות המיתולוגיות של הבדווים בנגב. בסך הכול כמה מאות תובעים הגישו את מכלול התביעות הללו שנרשמו על בסיס הצהרה כללית של התובע בדבר זכויותיו במקום.²¹

מי שייכנס לאוהלים – לשיגים, כמובן – וישוחח עם בדווים התובעים בעלות יראה כיצד הם מגופפים עד היום בדף מצהיב שקיבלו ממשרד המשפטים המאשר את "קבלת" התביעה שלהם. הדפים הללו נשמרים כמו אוצר: מנוילנים ובתוך תיבות. הבדווים התקשו להבין ש"קבלת התביעה" פירושה ש"בקשתם נרשמה" ולא שהטענות התקבלו ושהקרקע נרשמה על שמם. כיום, שניים ושלושה דורות לאחר המעשה, כשהתביעות הללו כבר התחלקו בין יורשים והן נחשבות ככנס משפחתי ממשי, קשה מאוד להחזיר את הגלגל לאחור. מאות התובעים המקוריים הפכו כיום לכ-40,000 איש, והליך הפשרות ההיסטורי "לפנים משורת הדין", הפך לחטורת המקשה על פיתוח הנגב מבחינה משפטית, ולבסיס להסלמה לאומנית בקרב הצעירים הבדווים הנלחמים על "אדמותיהם ההיסטוריות".

מכיוון שהמדינה מעולם לא שמה קץ לסאגת תביעות הבעלות, הן ממשיכות לרדוף ללא הרף את הרשויות בנגב ואת תושביו. בשל משך הזמן שחלף ובשל העובדה שבמקרים נקודתיים רבים נערכו פשרות עם בעלי התביעות, איש אינו חפץ למחוק את התביעות כלאחר יד, והמדינה שואפת להגיע לפתרון מוסכם. הניסיון המשמעותי האחרון להביא לפתרון כוללני של הסוגייה נעשה בתוכנית פראוור, שנפחה את נשמתה באופן סופי בקיץ 2014. מדובר במהלך ארוך טווח שהחל בוועדה ממשלטית ברשות השופט בדימוס אליעזר גולדברג ונועדה להיות מעין "ועדת פיוס", שבה יישמעו קולותיהם של כלל הנוגעים בדבר, ואשר תגיע להסדר מניח את הדעת שיאפשר למדינה ולבדווים "לשים את העבר מאחור" ולהתקדם קדימה.

עיקרו של המתווה גרס שיש לפצות את תובעי הבעלות באופן מלא, בקרקעות או בשווה כסף. המתווה עבר גלגולים שונים – וכונה "דו"ח פראוור" ואחר כך "חוק בגין" – בהתאם לשלבים השונים שעבר בצורת הממשל. המתווה כלל פיצוי של 2,500–5,000 שקלים לדונם ורישום בטאבו של חלק מהקרקעות בהיקף של בין 20 ל-50 אחוז משטח התביעה בהתאם לקריטריונים מסוימים (כגון האם התובע מתגורר בפועל על הקרקע כיום וכדומה).²² אולם, גם מתווה זה, שבעיני המדינה, או בעיני אזרחיה היהודים, נחשב נדיב מאוד, לא היה מקובל על ידי ההנהגה הבדווית – ובמידה מסוימת בצדק. בעיני הבדווים, העובדה שהמתווה מתייחס רק לתביעות הבעלות הוא פגיעה חמורה בשוויון ויש בו משום קריטריון מלאכותי. הרי לדידם, כל שטחו של הנגב מחולק בין השבטים והמשפחות השונות בסוג של "בעלות" מקבילה. מדוע רק אותם מעטים שהתמזל מזלם לפגוש בפקיד הסדר אי-אז בשנות השבעים זכאים להכרה ופיצוי מטעם המדינה?

שני הבדווים היחידים שהיו חברים בוועדת גולדברג, פייסל אל-הוזייל, סגן ראש עיריית רהט לשעבר, ואחמד אל-אסד, ראש מועצת לקיה לשעבר, היו שותפים לדיונים ולמהלכי הפיוס; אלא שגם הם יצאו בסופו של דבר נגד המתווה – בין היתר

משום שהוא איננו מכיר בטענות הבדווים על שאר הנגב.²³ כך, למשל, סיפר לי אל-הווייל, לשעבר סגן ראש עיריית רהט, כי

יש שבטים בקרב האוכלוסייה הבדווית, כמו אל-עזאזמה למשל, שלא יוצא להם סנטימטר אחד של קרקע. יש להם תביעות בעלות אבל המדינה לא מוכנה להכיר בהן. הקרקע שבביר-הדאג' לא נפלה מהשמיים, זה קרקע שלהם. אבל הם לא הגישו הסדר בזמנו. מי שלא הגיש הסדר אין לו קרקע?

”כמה בדווים יש לדעתך שלא הגישו הסדר?” שאלתי את אל-הווייל, וכך השיב לי:

יש הרבה בדווים כאלו. לא היו מודעים לכל הנושא של מודעות בעיתון, ויש כאלה שהיו אנאלפביתים ולא ידעו לקרוא. הסברתי את זה גם לוועדת גולדברג, שיש אנשים שמחזיקים קרקע מלפני קום המדינה אבל הם לא הגישו תביעה להסדר. אז מה? הם ירשו אותם מהאבא ומהסבא על פי דורות, וכל מה שעצר אותו זה שהוא לא רשם את הקרקע בהסדר. זה נראה לכם הוגן? החוק של בני בגין בא לנשל את הבדווים ממה שנשאר להם מהקרקע וגם לנשל אותם מהמקומות שהם גרים בהם. זה לא חוק שבא להיטיב עם האוכלוסייה הבדווית ולא עם מדינת ישראל. ולצערי הרב זה רק הופך את האוכלוסייה ליותר ויותר אנטי המדינה, ונותן פתח לכל מיני טיפוסים קיצוניים לנצל את העסק הזה.

וכך אכן קרה. נושא הקרקעות הפך לתבערה לאומנית שהציתה את הנגב. בעלי התביעות לא היו מוכנים להתפשר על אדמותיהם ההיסטוריות שגם המדינה הכירה בבעלותם עליהן; שאר הבדווים התקוממו נגד השרירותיות שבהכרה בתביעות הבדווים, וראו במתווה מזימה של המשטר הציוני לנשל את הבדווים מאדמתם.²⁴

בשנת 2017 השלימה שרת המשפטים דאז, איילת שקד, מהלך לרישום כ-180 אלף דונם מתוך תביעות הבעלות על שם המדינה באופן מלא. מדובר בקרקעות שהופקעו בשנות החמישים במסגרת חוק החר"מ, ושרק עתה מעמדן הוסדר באופן סופי. אולם תביעות בעלות על כ-600 אלף דונמים נוספים עודן פתוחות וממתינות להכרעה. כך או כך, כפי שנוכחנו לדעת, מבחינת הבדווים תביעות הבעלות אינן אלא קצה הקרחון של תביעות המקרקעין שלהם, וספק אם ניתן יהיה אי-פעם למצוא את שביל הזהב בין אתוס הבעלות הציבורית על הקרקע של המדינה המודרנית לבין מיתוס הבעלות השבטית של הבדווים.

שני מקרי מבחן

המאבק על הקרקעות, והטיעונים השונים סביב סאגת תביעות הבעלות, העלו על השולחן – באופן ישיר וכואב – את אחת משאלות היסוד של ההתיישבות בנגב: מי הריבון? מי קובע כאן: המדינה המודרנית, החוק ובתי המשפט, או השבטים הבדווים, חוקי השבט והנורמות הפנימיות? שני מקרי מבחן שאירעו בשנים האחרונות העמידו מתח זה במרכז הבמה: מקרה אל-עַרְקִיב ומקרה אום אל-חיראן. מבחינת החוק

הישראל, מדובר בשני אירועים פשוטים באופן יחסי: טענות הבדווים נדחו, והמדינה רשאית לקדם את תוכניותיה. אולם מבחינת הבדווים מדובר במאבקים בלתי-פתורים כל עיקר. במסגרת שני מקרי המבחן הללו ניסו הבדווים לערער על סמכותה של המדינה להחליט ועל סמכותם של בתי המשפט להכריע.

נפתח במקרה אל ערקוב.

המרצדס השחורה התעוררה לפתע לחיים, וגלשה אט-אט במורד כביש החניה אל עבר הרחוב. בשעת בוקר מוקדמת זו, העיר עוד הייתה מנומנמת ושרויה בעלטה, אולם עבדאללה אבו-מדיעם כבר מיהר למלאכת יומו. בתוך שעות ספורות יתחיל יום מאבק נוסף נגד פינוי אל-ערקוב, והלה צריך למהר ולהגיע למקום בטרם תתחיל ההתקהלות. אבו-מדיעם יצא את בית המידות שלו, בשכונה 25 ברהט, והגיע לשטח. רגע קט לפני שאשתו נפרדה ממנו לשלום והחזירה את הרכב היוקרתי לחניית הבית הסגורה, קלטה עדשת המצלמה את בני הזוג ואת מכוניתם; והסיפור פורסם על ידי העיתונאי קלמן ליבסקינד ב'מעריב'. אבו-מדיעם הוא ממנהיגי המאבק על אל-ערקוב, ומסיבה טובה הוא איננו חפץ שעשרות הפעילים שיצטרפו אליו בהמשך יראו את רכבו ואת ביתו. מרצדס S קלאס איננה צועדת שלובת זרוע עם מאבק היסטורי נגד נישול ודיכוי.

אל אבו-מדיעם יצטרפו שותפיו למאבק, סייח אל-טורי, אשר נודע כשייח' הכפר, ועווד אבו-פריח. גם הללו מניחים מאחוריהם וילות רחבות ידיים בשכונה 25 ברהט, בדרכם לעוד יום של מאבק. אכן, גם באל-ערקוב הפער בין התדמית לבין המציאות בלתי נתפס; אלא שבמקרה זה התנהל הליך שיפוטי שמוצה עד תומו, והקמפיינים התרסקו על קרקע המציאות. אל-ערקוב נמצא בתא שטח באזור רהט, בין העיר לבין כביש 40. מאז שנת 1999, כאשר הפסיק העיבוד החקלאי במקום, נעשו ניסיונות חוזרים ונשנים להקים בו התיישבות לא חוקית והוא הפך לסמל של מאבק השמאל הקיצוני והבדווים נגד משטר הקרקעות במדינה. במקרה זה גילתה המדינה נחישות: בעשר השנים האחרונות נהרסה הבנייה הלא-חוקית במקום למעלה מ-130 פעמים.

מבחינת המדינה, מקרה אל-ערקוב פשוט יותר לטיפול "עד הסוף", משום שמאז קום המדינה לא ישבו באזור שבטים בדווים ולפיכך כל בנייה בו נחשבת "פלישה טרייה" וניתן לאכוף עליה את החוק בצורה מלאה ומהירה. אולם דווקא מסיבה זו, הפך המקום לסמל כה חשוב. מכיוון שאין חולק כי על פי משטר הקרקעות הנוהג בישראל אין לבדווים כל זיקה לשטח זה, וכי לתביעתם אין כל בסיס לגיטימי, מאבקם המשפטי של הבדווים נוגע ליסודות עמוקים הרבה יותר. כפי שנראה מיד, טענותיהם מקיפות ורחבות יותר והן תוקפות למעשה את יסודות השיטה המשפטית-קרקעית של ישראל. הבדווים טוענים שנפלו קורבן למעין "נכבה" משפטית, שהתרגשה עליהם בעקבות משטר קרקעות זר ומנשל שאינו מכיר בזכויותיהם ואף בטיב הראיות שלהם, בצורת הרישום השבטית ובתפיסת המרחב הבדווית. אנשי אל-ערקוב, בסיוע גורמים

מובילים באקדמיה ובעמותות השמאל, הפכו סיפור זה למאבק נגד קולוניאליזם משפטי, ולא למאבק על פיצויים או זכויות פרטיות גרידא.

זו הסיבה שבגינה ראשי המאבק אינם עניים חסרי כול. אף שהם מסתירים זאת בתקשורת, המאבק על אל-ערקיב אינו מאבק על תנאי המחיה האישיים שלהם (אם כי פיצויים נדיבים עשויים היו לשמח אותם) אלא על סוגיות עקרוניות הרבה יותר. ויש כאן עוד משהו. מאז החלו הבדווים במאבק על אל-ערקיב, הציעו רשויות המדינה כמה הצעות לפיצוי ולגישור – כרגיל לפני משורת הדין – אולם הבדווים דחו את כולן על הסף. איננו יודעים את פרטי ההצעות, אולם על בסיס תקדימים אחרים ניתן להניח שהן עמדו על כ-10 אלפים שקלים לדונם – נוסף לפיצויים על מבנים ונכסים אחרים שיפוננו. בהתחשב בכך שמדובר בשטח של כ-10 אלפים דונם, הרי שמדובר בסכומים לא מבוטלים כלל. על כך העירה שופטת בית המשפט המחוזי בבאר-שבע, שרה דברת, שדנה בעתירת הבדווים על אל-ערקיב ודחתה אותה מכול וכול: "חבל שהתובעים דוחים על הסף את ידה המושטת של המדינה למתן פיצוי".²⁵

מאבקם של הבדווים נסתייע למן הרגע הראשון בארגוני זכויות אדם (דוגמת 'במקום' ו'רבנים לזכויות אדם') ובפעילי שמאל רדיקליים (עו"ד מיכאל ספרד, המייצג את 'בצלם' וגופי שמאל קיצוני אחרים, הגיש את העתירה), והללו גייסו לצורך המאבק מומחי אקדמיה מהשמאל הקיצוני (כגון פרופ' אורן יפתחאל, יו"ר הנהלת 'בצלם' לשעבר). מאז ראשיתו נוהל התיק כמקרה מבחן עקרוני, מתוך תקווה לקבל תקדים משפטי – בבית המשפט המחוזי או העליון – אשר יערער על הנחות היסוד של משטר הקרקעות בישראל וכיכר באופן עקרוני בזכויותיהם של הבדווים על הקרקע.

התביעה הראשונה הוגשה לבית המשפט המחוזי בבאר-שבע ב-2006. פסק הדין שניתן ב-2012 דחה את התביעה באופן מוחלט. הבדווים ערערו לבג"ץ ופסק הדין הסופי ניתן במאי 2015. זהו הליך שיפוטי מרתק החושף עובדות חשובות על טיב הטענות של הבדווים ושל עמותות השמאל המלוות אותם – ובעיקר על אודות רמת הראיות והבסיס העובדתי לנרטיב שהם מנסים לקדם.

בעתירתם, הציגו הבדווים שני סוגים של טענות. הטענות הראשונות היו טענות "רגילות" לבעלות על הקרקע: העותרים טענו שבמקום התקיים יישוב קבע ותיק עד קום המדינה, שאבותיהם עיבדו את הקרקע באופן רציף, וכי מסמכים שונים מוכיחים שהשלטונות הכירו בבעלותם. אלו הטענות המקובלות ברוב ההליכים מהסוג הזה, והם נדחו במקרה זה בכל הערכאות, כפי שיפורט להלן.

אולם מה שהופך את התיק למעניין במיוחד הוא טענות עקרוניות יותר שהעלו העותרים. לדידם, יש להכיר בבעלות בקרקע גם אם בדין הישראלי לא ניתן להוכיח זאת, משום שלעותרים עומדות "זכויות ילידיות" בשטח. לטענתם, קודם הקמת המדינה התנהלה בשטח מערכת קניינית שבטית, פנימית ועצמאית, שזכתה להכרה

אוטונומית מצד העות'מאנים והבריטים. לפי דבריהם, כאשר הוקמה המדינה, היא ביטלה מעמד זה באופן חד-צדדי, ובכך שללה את זכות העותרים ואבותיהם להכרה כעמיה הילידים של הארץ. לטענתם, המערכת המשפטית הישראלית היא למעשה חלק מהנישול. כך אנו מוצאים למשל בחוות דעתו של אורן יפתחאל שהוגשה לבית המשפט המחוזי:

ככל הידוע, המשטר העות'מאני לא התערב במערכת המקרקעין שהייתה נהוגה בנגב, והיא המשיכה להתנהל באופן בדוי מסורתי ובחסות הריבון. זוהי נקודה חשובה: העות'מאנים, ולאחריהם גם הבריטים, קיבלו את המערכת הקרקעית הברדווית, וסמכו על רישומי העברת המקרקעין הפנימיים.²⁶

שופטי בית המשפט המחוזי דחו טענה זו בתוקף, וכך אף שופטי בית המשפט העליון שדנו בערעור. כך כתבה השופטת (כתוארה אז) אסתר חיות בפסק הדין:

מן המקורות שאליהם הפנו המערערים עולה כי בתקופה העות'מאנית ראה השלטון העות'מאני בנגב שטח הנתון לריבונותו ופעל במטרה להטיל את מרותו על האוכלוסייה הברדווית המתגוררת בו... המערערים מבקשים להיבנות מהחולשה השלטונית שאפיינה את התקופה העות'מאנית בכל הנוגע לשטחי הנגב ולפרשה כמתן אוטונומיה לשבטים הברדווים שחיו באותו אזור. ואולם, גם אם המקורות שאליהם הפנו המערערים יש בהם כדי ללמד על קושי לשלוט בטריטוריה זו, אין להסיק מכך על מתן האוטונומיה הנטענת בלא ראיות מפורשות המעידות על כך ועל הענקת זכויות קניין בשטחי הנגב בהתאם לדין הברדואי המסורתי, כנטען. ראיות כאלה לא הוצגו על ידי המערערים. ודוקן – העובדה כי המקורות שהציגו המערערים מצביעים על כך שבתקופה העות'מאנית חילקו הברדואים בינם לבין עצמם את הזכויות בקרקעות הנגב בהתאם לדין הברדואי המסורתי, אין בהם משום ראיה מספקת לעניין זה. לכל היותר יש בהם כדי להוכיח כי ברמה הברדואית השבטית הייתה משמעות לחלוקה זו אך הם אינם מוכיחים כי היא זכתה להכרה רשמית מצד השלטון העות'מאני...²⁷

מנימוקים דומים דחו השופטים גם את טענת העותרים כאילו הכירה ממשלת המנדט הבריטי בבעלות הברדווית.²⁸

אולם נדמה שהפסקאות החריפות ביותר בפסקי הדין נכתבו בנוגע לטענות הברדווים לעיבוד ממושך בקרקע ולקיומו של יישוב קבע במקום בתקופת המנדט. יפתחאל לדוגמה טען כי מה שאנו מכנים כיום "כפר" אינו אלא פרשנות מערבית מודרנית למונח זה, וכי יש לקבל פרשנויות שלפיהן "גם אזורים שבטיים, כלומר כאלה בהם היו פזורים מקבצי מאהלים כאשר הקרקע אינה רשומה אצל הריבון, נחשבו כיישובים".²⁹ שופטי בית המשפט, המחוזי והעליון, דחו באופן נחרץ את הראיות שהציג יפתחאל. כך למשל כתבה השופטת חיות בנוגע לטענותיו של יפתחאל לעיבוד ממושך בקרקע:

המערערים לא הציגו כל ראייה אובייקטיבית המעידה על כך שמשפחתם עיבדה את החלקות שבמחלוקת לפני שנת 1945. בחוות דעתו מציין פרופ' יפתחאל כי חלקות אלה עובדו על ידי שבט אלעוקבי מקדמת דנא והוא מבסס זאת על מקורות שונים מהם עולה באופן כללי כי קרקעות בנגב עובדו על ידי שבטים בדווים וכן על מקורות מהם עולה כי החלקות הנדונות מצויות באזורים אשר בהם נהג שבט אלעוקבי לנדוד...³⁰

מניתוח הראיות המפורט לעיל עולה כי פרופ' יפתחאל אינו נסמך בחוות דעתו על ראייה אובייקטיבית כלשהי המלמדת על כך שהחלקות עובדו על ידי משפחת המערערים לפני שנת 1945.³¹

במילים אחרות: לא רק שטענותיהם העקרוניות של הבדווים ובאי כוחם נדחו באופן גורף, אלא שהתברר כי גם העבודה המחקרית-היסטורית שעליה התבססו והתזות הכלליות של המאבק נתפרו ברשלנות ובחובבנות. סגנית נשיא בית המשפט המחוזי בבאר-שבע, השופטת שרה דברת, שדחתה את התביעה כבר בשנת 2012, הקדישה עמודים רבים לדיון בראיות שהביאו יפתחאל וחבריו ובטענותיהם ולתיאור חקירת העדים המומחים שהגיעו למשפט. באחד המקרים נחקר מומחה לתצלומי אוויר, שטען כי על סמך הצילומים ניתן להוכיח את קיומו של יישוב ערבי רצוף. בחקירתו הודה הלה כי כל שניתן לראות בתצלום האוויר הוא "אזור מחייה של נוודים", וכי המילים "יישוב ערבי רצוף זה טביעת האצבעות של פרופסור יפתחאל... את החלק הזה, זה משהו שהוא נתן. אם מעולם לא הייתי פוגש את פרופסור יפתחאל יכול להיות שהייתי כותב נוודים".³²

כך סיכמה השופטת דברת את הדיון בעדותו של יפתחאל:

חשתי חוסר נוחות בחקירתו של פרופ' יפתחאל... כשהתברר שהוא סמך על מקורות וציטט אותם מבלי שטרח לקרוא בהם... התפתלויותיו של המומחה על דוכן העדים בעניין השאירו תחושה לא נוחה, יותר נכון מביכה, עבור מומחה, למעמד אליו נקלע. המומחה צריך לפחות לקרוא את האסמכתאות אליהן הוא מפנה או שיאמר מייד ללא התחמקות שסמך על מקורות משנה, תחת לעבור חקירה ארוכה ומרירה ובסופו של יום להודות בכך.³³

הפוסט-קולוניאליזם של יפתחאל וחבריו ספג אפוא מכה אנושה בבית המשפט. מתברר כי מה שטוב בעבור האקדמיה, המגלה סובלנות רבה לטענות נרטיביות ולראיות נסיבתיות, נתקל בחומה בצורה כאשר הוא מגיע למוסד שעודנו מתעניין בעובדות.³⁴

על חשיבותו של המאבק על אל-ערקיב, ועל מקומו במסגרת המאבק הכללי של גורמי שמאל רדיקליים נגד הצינונות, ניתן ללמוד מדברים שכתב יפתחאל סמוך למתן פסק הדין בבית המשפט המחוזי ב-2012, ברשת דיוור סגורה של מרצים למדעי החברה. לטעמו –

מדובר בחוליה נוספת במצעד ארוך של עוול מתמשך כנגד אוכלוסיית אזרחים אשר נושלה מרוב קרקעותיה... המשפט, הניטראלי כביכול, "מדבר" בשפת המדינה המודרנית, וכך מוציא את הנרטיב וההיסטוריה הבדווית מחוץ לשדה הראיות הרלבנטי... זוהי מדיניות אנתוקרטית במיטבה המקבלת בעקיפין גם את חסות בתי המשפט.³⁵

גם ד"ר ת'אבת אבו-ראס, שעמד אז בראש סניף עדאלה בנגב, התבטא ברוח דומה. במאמר שפורסם באתר 'הגדה השמאלית' הודיע הלה כי איננו מקבל את סמכותו של בית המשפט.³⁶

אי אפשר לסיים חלק זה בלי לדון במקרה המבחן השני התופס את תשומת הלב הציבורית בשנים האחרונות: מקרה אום אל-חיראן. כאן מדובר בסיפור שונה מעט, הן מבחינת הרקע ההיסטורי שלו, הן מבחינת התוצאות הטראגיות של מאמצי הפינוי, שהובילו למות השוטר ארו עמדי-לוי ולמות תושב המקום יעקוב אבו-אלקיעאן. בניגוד לאל-ערקוב, אנשי אום אל-חיראן אינם טוענים כי עומדת להם בעלות היסטורית על הקרקע אלא כי ראוי שייעשה עימם "צדק היסטורי" – משום שהמדינה היא שהעבירה אותם לשטח זה ולפיכך ראוי שתכיר בהתיישבותם במקום. גם כאן הטענות נשללו על ידי בתי המשפט, ובשנים שחלפו אחרוני תושבי פזורת אום אל-חיראן עוברים לשכונות קבע שהוכנו בעבורם בעיירה חורה.

ראשית, קצת היסטוריה. הבדווים המאכלסים כיום את אזור חירן הם בנים לשבט אבו-אלקיעאן. זהו שבט שנוסד על ידי סלמן אבו-אלקיעאן שהגיע ארצה בשלהי המאה ה-19 כחלק מההגירה הערבית הגדולה, ממצרים וסעודיה לארץ ישראל, שהתרחשה באותה תקופה. סלמן ובניו (עלי, חסיין, ג'אבר ועואד) הגיעו לאזור בית-קמה-שובל דהיום, ועיבדו אדמות כבני חסות של שבט אל-הווייל, השבט הדומיננטי במקום באותה עת (כיום גורם מרכזי ברהט).

משפחת אבו-אלקיעאן התרחבה במשך השנים, ובשנת 1956 מנתה כ-200 נפש. בשלב זה התרחש אירוע מכונן חשוב: עקב התנהגות מפוקפקת של חלק מבני השבט, שוב לא יכלו הללו להישאר במקום, והממשל הצבאי (שהיה מופקד באותה עת על כל תושבי ישראל הערביים) החליט להעביר אותם לאזור נחל יתיר. על פי עדותו של היועץ לענייני ערבים של ראש הממשלה דאז, אורי לוברני, הסיבה לכך הייתה מעורבותם של בני השבט בפגיעה בביטחון המדינה: "בני השבט... החלו לעסוק בהברחות ובאיסוף ידיעות על התנועה בכביש הראשי לבאר-שבע ועל הפעולות הנערכות בשטחי האימונים הסמוכים".³⁷ כזכור, באותם ימים עבר הגבול עם ירדן ("הקו הירוק") לא הרחק מהאזור המדובר. לדברי לוברני, מעבר ל"לחץ של הממשל הצבאי", הסיבה להעברת השבט למקומו החדש קשורה גם לכך ש"רבים מבני הפלג נתפסו בעבירות שונות". ככל הידוע לי משיחות עם גורמים מומחים, מדובר בין היתר באירוע אונס שלא אפשר להם להישאר בקרבת שבט אל-הווייל.

כך או כך, בשנים הבאות החלו בני השבט להתיישב בנחל יתיר, יחד עם בני שבטים נוספים: עטאונה, אפיניש ואחרים. בניו של חסיין אבו-אלקיעאן, מוסא ועיסא, התמקמו במה שיכונה שנים אחר כך "חירן". בתצלום אווירי משנת 1961 ניתן לזהות 2 אוהלי מרעה (עיישבה) על הגבעות המדוברות, ובתצלום אווירי משנת 1971 ניתן לחזות בכמה אוהלים בודדים. בסוף שנות השבעים החלה המדינה לתכנן את הקמת העיירה חורה כפתרון להסדרת כלל ההתיישבות הבדווית באזור. רובם המוחלט של בני משפחת אבו-אלקיעאן עברו לעיירה, ואפילו מוסא ועיסא רכשו בשנת 1978 אופציות למגרשים בחורה. כעבור שני עשורים, בשנת 1998, גם חלק מבניו של עיסא הגישו בקשות למגרשים בשכונה 4 בחורה. גם משפחתו של מוסא חסין (אביו של יעקוב אלקיעאן שנהרג בפינוי לפני כשלוש שנים) כבר הייתה בשלבי מעבר מתקדמים לעיירה באותה עת. הלכה למעשה, רוב תושבי האזור עברו מרצונם לעיירה חורה; וגם כעבור מי שטרם עשו זאת – פותחו מגרשים והוקמו שכונות.

כל זה השתנה באופן דרמטי כאשר בשנת 2002 התקבלה החלטת הממשלה להקים באזור יישוב קבע יהודי חדש, כחלק מתוכנית 14 הנקודות בצפון הנגב. בנחל יתיר תוכנן להקים יישוב על כ-3,000 דונם – שכ-140 דונם בלבד מתוכם תפוסים על ידי הבדווים במקום. הבדווים, שעד אז כמעט סיימו תהליך של פינוי מלא לתוך חורה, זיהו הזדמנות לרווח קל: בשנת 2004, כאשר החלו ההליכים המשפטיים לפינוי התושבים, פתחו הבדווים תושבי האזור בבנייה מואצת בלתי חוקית באזורים שבהם כלל לא גרו בעבר.³⁸

מאז החלו ההליכים משפטיים לפינוי המקום, הפכה התיישבות לא-חוקית קטנה זו לסמל. ארגוני השמאל הקיצוני, יחד עם גורמים קיצוניים במגזר הערבי, הפכו אותה לסמל להתנגדות למדינה ולהתיישבות היהודית. אלא שכל טענותיהם נדחו פעם אחר פעם בכל הערכאות המשפטיות. הדחייה האחרונה נרשמה בשנת 2015, בפסק דינו של המשנה לנשיאת בית המשפט העליון, השופט אליקים רובינשטיין, שקבע כי התנהלות המדינה בסוגיה הייתה ללא רבב.

מכיוון שחיראן הפכה לסמל, פסק דינו של העליון לא סתם את הגולל על המאבק. ארגוני השמאל מציגים כעת את פסק הדין עצמו כחלק מ"שיטת הנישול" של הציונות ה"גזענית" לדבריהם, ומערערים על סמכותו של המשפט הישראלי לנהל את אדמות הנגב. מעניין לציין כי שם המקום – אום אל-חיראן – איננו שמו היסטורי של המקום. למעשה, עד תחילת המאבק לא הופיע שם זה בשום מסמך רשמי. אפילו "המועצה לכפרים לא מוכרים" (עמותת שמאל קיצוני המקדמת הכרה בהתיישבות הבדווית הלא-חוקית בנגב) ציינה את שם המקום – בחוברת שהוציאה בשנת 1999 – כ"עתיר". בהליך המשפטי שדן בתביעה הראשונה לפנות את התושבים, משנת 2004, זוהה המקום כחלקה "על כביש יתיר-חורה" וכ"אזור יתיר".³⁹ בהליכים מאוחרים זוהה האזור כ"עתיר/אום אל-חיראן".⁴⁰ השם "אום אל-חיראן" הוא אפוא בדיה שנוצרה

ב-15 השנים האחרונות, והוא מתכתב בכירור עם שמו של היישוב היהודי העתידי לקום במקום: "חירן". הקידומת "אום אל-" מרמזת לכאורה על קדמותו של הכפר – או על האותנטיות – אולם כאמור מעולם לא התקיימה במקום ההתיישבות בדויות.

אף זאת: בדומה למאבק על אל-ערקיב, גם לרבים מתושבי הכפר הלא-חוקי בחירן ישנם בתים בחורה (כך היה גם ליעקוב אבו-אלקיעאן) או במקומות אחרים בארץ (מזרח ירושלים לדוגמה) שבהם מתגורות חלק מנשותיהם. מעבר לכך, הללו תובעים בעלות – בשווי מיליוני שקלים – על האדמות באזור קיבוץ שובל.

מקרי אל-ערקיב ואום אל-חיראן מלמדים לכאורה כי מדובר במאבק אבוד. העולה מהם הוא שללא ויתור מלא של המדינה על כלל אדמות הנגב, ימשיכו הבדווים לטעון לנישול. לכך נוספות השפעותיהם השליליות של תהליכי הקצנה אידאולוגיים בדמות אסלאמיזציה של האוכלוסייה הבדווית ופולסטיניזציה שלה – שני פרויקטים משמעותיים שמקדמים ארגונים ערבים-ישראליים מהצפון, כגון התנועה האסלאמית וקבוצות לאומניות בסגנון בל"ד. במאמצייהם לשלב את הבדווים במאבקים אידאולוגיים של ערביי ישראל נגד "הישות הציונית", הם הופכים גם את סוגיית הקרקעות לנפיצה ביותר.

ובכל זאת, כותב שורות אלו איננו מיואש. כפי שנראה להלן, רבים מתושבי הנגב הבדווים אינם שותפים לטענות גורפות אלו ונכונים להסדרה בתנאים הוגנים. עם כל הכבוד לדרכה של המדינה כיום – העומדת יפה ובעקביות בפרץ בבתי המשפט, והנוטה מבחינה אסטרטגית לחתור להסכמות פרטניות, ונפרדות, דונם ועוד דונם – העניין ייפתר, להבנתי, רק כאשר יחל מאבק מרוכז ומתוכנן בגורמים אלה באופן שעליו ארחיב בסופו של המאמר. כעת נבחן את שלל הגורמים המכשילים דרך זו באמצעים אלימים ופוליטיים.

חלק שני: מי מכשיל את ההסדרה?

הגוף הממשלתי המופקד על הסדרת ההתיישבות הבדווית בנגב הוא 'הרשות לפיתוח וההתיישבות הבדואים בנגב'. רשות ממשלתית זו, שבעבר נקראה 'מנהלת הבדווים', הוקמה לפני למעלה מעשור כדי לסייע למדינה לפתור את בעיית הפזורה הבדווית. תפקידה המוצהר, כפי שמופיע באתר הרשות, הוא "קידום תוכניות סטטוטוריות ופיתוח שכונות ומגרשים על אדמות מדינה או הסדרה במקום על תביעת הבעלות". מתוקף תפקידה, מגבשת הרשות פתרונות מגורים שונים בכל רחבי הנגב, בהתאם לתנאי השטח, לבקשות התושבים ולאימוציים אחרים. הרשות אחראית גם לתכנון אזורי תעשייה ומוסדות חינוך, והקמת תשתיות כבישים, מים, חשמל וכיוצא בזה ביישובים הבדווים. הרשות מתהדרת בשנים האחרונות בפעילות קדחתנית רבה ומפרסמת דו"חות פעילות שנתיים רבי מלל ועמוסי נתונים. אכן, מי שיתעמק בהם

יגלה עד מהרה כי מדובר בהמולה רבה המחפה על מחדל עצום. הרשות משקיעה אומנם הון עתק בפיתוח שכונות ובתכנון התיישבות, אולם היא מצליחה לאכלס בהן רק מעט מאוד אנשים.

על פי נתוני הרשות, בשנים 2016–2019 הוקצו לה למעלה מ-4.2 מיליארד שקלים לצורך תכנון ופיתוח, אך רק רבע מהם נוצלו. בשנים הללו פותחו מגרשים ל-43,000 יחידות דיור ונעשו עבודות פיתוח ב-33 שכונות. אולם בעוד חלק מהשכונות החדשות בערים הגדולות מתאכלסות במהירות, בעיקר על ידי תושבי הערים במה שמכונה "ריבוי טבעי", הרי השכונות המיועדות לקליטת תושבי הפזורה נותרות ריקות.

מנתוני הרשות, שהתקבלו בעקבות בקשת חופש מידע שהגישה עמותת רגבים, עולה כי בין 2007 ל-2017 נחתמו בכל רחבי הפזורה 780 הסכמי פינוי עם משפחות בדוויות, אך רק כ-480 מהמבקשים מימשו את ההסכם במלואו, פינו את השטח ועברו למגרשים שהוקצו להם. מנתונים נוספים שמסרה לנו הרשות עולה כי בשנים 2018–2019 נחתמו 570 הסכמים נוספים; אין בידינו נתונים באשר למספר ההסכמים שמומשו מכלל הסכמים אלה, אך בהתאם לניסיון העבר ובהתחשב במעט הזמן שחלף, יש להניח כי רק חלק קטן מתוכם מומש.

בכל שנות פעילותה של הרשות היא הצליחה ליישם רק כ-600–700 פינויים בכל רחבי הפזורה הבדווית. חשוב לדעת שגם בחלק מהמקרים שבהם מומשו הסכמים והתושבים בנו בתים בתוככי העיירות או הכפרים, הם לא פינו את הבנייה הלא-חוקית בפזורה. אום אל-חיראן היא דוגמה מובהקת לכך. רבים מהמבנים שנהרסו באום אל-חיראן שייכים לאנשים שכבר בנו בתים בעיירה חורה אך השאירו את הפזורה על מכונה. בהתחשב בכך שכ-70 אלף בדווים מתגוררים כיום בפזורה, ובכך שעל פי ההערכות בכל שנה נוספים לפזורה למעלה מ-3,000 מבנים לא חוקיים (גם אחרי פעולות האכיפה וההריסות), הרי הצלחתה המצומצמת של הרשות הממשלתית שהוקמה לצורך כך – פינוי והסדרה של כמה עשרות משפחות בשנה – אינה אלא כישלון מהדהד.

השורה התחתונה אפוא היא שבדווים מהפזורה נמנעים מלעבור אל השכונות שהוקמו בעבורם בערים ובעיירות. מדינת ישראל משקיעה הון עתק בפיתוח השטח, בעידוד המעבר ובשיווק מגרשים, אולם קהל היעד מסרב לשתף פעולה. הנגב מתמלא בשנים האחרונות בשכונות של פילים לבנים: ארונות-תשתית, כבישים ומדרכות נאות, שנותרים עזובים ומוזנחים. מדוע הבדווים אינם עוברים לשכונות הללו?

התשובות לשאלה זו מגוונות ומשתנות ממקום למקום. לעיתים מדובר במשיכת זמן מתוך הבנה שהמדינה מגדילה את סכומי הפיצוי ומשפרת את תנאי העסקה. לעיתים, כפי שפורט לעיל, מדובר במאבק עקרוני על מה שנתפס בעיני התושבים כאדמה ילידית היסטורית. לעיתים, שיקולים של פוליטיקה שבטית וחמולתית

מונעים מקבוצות שונות להעתיק את מקום מגוריהן. במקרים רבים, הגורמים הללו משתלבים זה עם זה ומשחקים תפקיד בעיצוב הסרבנות הבדוויות בפזורה. אולם מעל הכול מרחף היבט מרכזי חשוב שעייב שיתופי פעולה עם המדינה באופן כללי ובפרט בנושא הסדרת ההתיישבות: הפשיעה והאלימות הקשה בחברה הבדווית, וביתר-דיוק שלטון האימים שקבוצות שונות בחברה הבדווית מפעילות על כלל החברה.

דוגמה מפורסמת בולטת היא שכונה בעיירה לקיה המכילה עשרות מגרשים מפותחים העומדים ריקים זה קרוב לעשרים שנה. מדוע? ובכן, אף שהמדינה הגיעה להסכמים עם תובעי הבעלות על השטח, בני משפחתו של ח"כ לשעבר טאלב א-סאנע, בחוקים הבדווים הפנימיים השטח עודנו שייך למשפחת א-סאנע ואיש איננו מעז לרכוש בו מגרש או לתקוע בו יתד. החוק הבדווי הפנימי גובר על חוק המדינה. אם זהו המצב באדמות השייכות למשפחה שנציגה ישב בכנסת ישראל, ודאי לא יהא זה מפתיע לגלות תופעות דומות באדמות השייכות לשבטים שאינם קשורים ביותר למוסדות המדינה.

מקרה המבחן של ביר-הדאג' יסייע להבהיר את הנקודה. הכפר ביר-הדאג' ממוקם בשטח שבין צומת משאבי שדה לבין כפר-רתמים ומשתרע על פני כ-20 אלף דונם (כדי לסבר את האוזן: מדובר על כמחצית מגודלה של העיר תל-אביב וכפליים מגודלה של אופקים). והוא מאוכלס ביותר מ-7,000 תושבים. כל המבנים בביר-הדאג' – למעלה מ-4,000 במספר – אינם חוקיים.

ההיסטוריה של המקום צעירה באופן יחסי. כמה עשרות משפחות שהגיעו לאזור בתחילת שנות השבעים, בעקבות סכסוך פנימי בעיירה שגב-שלום, קיבלו מהממשלה אישור להתגורר באזור ועברו למיקום הנוכחי. לאחר כעשר שנים הוחלט להכיר בנקודה במסגרת "כפרי אבו-בסמה" – 11 כפרים שהוקמו במטרה להסדיר "סופית" את בעיית הפזורה. בשנת 2003 כבר הוצגה למקום תוכנית מתאר שהגדירה את ביר-הדאג' כיישוב כפרי. במסגרת זו הוקצו מגרשים במודל של המושב היהודי – נחלות בנות 5 דונם בתוך היישוב בתוספת שטח חקלאי מחוצה לו. בהמשך השקיעה המדינה למעלה מ-15 מיליון שקלים בפיתוח תשתיות לכפר: נפרצו דרכים, הונחו תשתיות מים וחשמל, והוכנו ארונות-תשתית לחיבור בתים על פי תוכנית החלוקה למגרשים.

לכאורה, היו לביר-הדאג' כל נתוני הפתיחה כדי שישמש סיפור הצלחה של הסדרה. לא רק שההיסטוריה הצעירה של המקום "חסכה" את בליל הסכסוכים והאינטריגות הרובצים על היישובים הוותיקים, אלא שלמקום היה יתרון מכריע לכאורה: על קרקעות המקום אין לאף שבט תביעת בעלות כגון אלו המשבשות ניסיונות הסדרה במקומות רבים אחרים. למרות זאת, כעשור וחצי חלף מאז אושרה תוכנית המתאר,

ועדיין אין ולו משפחה אחת (!) שרכשה מגרש והתיישבה במקום כדין. ניסיונות היו גם היו: במשך השנים התארגנו לפחות שתי קבוצות מתוך היישוב שרצו להתקדם להסדרה ולחתום עם המנהל, ובכל המקרים הם נסוגו ברגע האחרון.

מדוע? בבג"ץ שהגישה המועצה האזורית רמת-נגב – שביר-הדאג' שוכן כמעין מובלעת בתוך שטחה – כבר ב-2005, נפרסה המסכת במלואה. לדברי העותרים, מי שמונע את ההסדרה הם חלק מחברי ועד ביר-הדאג', נציגות שבטית שאין לה מעמד חוקי ואינה נבחרת בבחירות דמוקרטיות, המפעילים לחצים קשים על התושבים:

יו"ר הוועד המקומי ביר-הדאג' ושני חברים באותו הוועד הינם קובץ ועיר המונע מרוב אוכלוסיית הבדווים את זכויותיהם הבסיסיות לתשתיות מינימליות המאפשרות קיום בכבוד, בדרך של התנגדות לסמכותה הריבונית של ממשלת ישראל בתחומי הישוב המתוכנן. המשיבים 10-12 מטילים פחד ומהלכים אימים על החלק הארי של האוכלוסייה הבדווית החפצה בקידום היישוב, תוך ביצוע עבירות מסוג המרדה, התאגדות אסורה, הטפה להתנגדות אסורה, אימים וסחיטה באימים, שעה שהם אוסרים על עצמם כנציגי הבדווים ועל האוכלוסייה הבדווית לבוא במגע עם נציגיה הרשמיים של מדינת ישראל, ובכך תורמים את תרומתם לאיישום החלטת הממשלה ותוכניות המתאר.⁴¹

בעתירה, דרשה המועצה האזורית רמת-נגב ממשטרת ישראל ומהממשלה שיפעלו נגד אותו קומץ, יאכפו את החוק ויאפשרו את הסדרת המקום. העותרים ביקשו מבית המשפט להוציא צו על תנאי נגד היועץ המשפטי לממשלה ונגד מפכ"ל המשטרה כדי שיבהירו "מדוע לא יורו לרשויות האכיפה והתביעה למצות את הדין עם המשיבים"; אולם בית המשפט בחר שלא להתערב בסוגיה. עתירה זו חושפת שכבר סמוך להכרזה על ההכרה ביישוב וקצת יותר מעשר שנים מאז הגיעו ראשוני הבדווים לאזור, הייתה הדינמיקה ברורה: קבוצה קטנה מתוך הכפר מפעילה לחצים ומהלכת אימים על כל מי שמעוניין בשיתוף פעולה עם המדינה – ובעת הצורך אף מפעילה אלימות.

דינמיקה דומה הביאה לסיומו של מאמץ הסדרה נוסף לפני שנים ספורות. בשנת 2014 גובשה בשנית נוסחה להסכמים והסדרה של ביר-הדאג', שכללה כמה הטבות והקלות רגולטוריות. הפעם, כ-450 מתושבי הכפר ייפו את כוחו של עורך דין שניהל בעבורם את הדיונים עם רשויות המדינה. בסופו של ההליך, כ-500 איש חתמו על הסכם הסדרה, אך לבסוף סירבו לחתום על הסכמי הפינוי. באוגוסט 2017, לאחר מאמצים חוזרים ונשנים, הודיעה הרשות לפיתוח וההתיישבות הבדואים בנגב על הפסקת המאמצים להסדרת המקום ועל ביטול ההטבות המיוחדות שניתנו לתושבי הכפר. "למרות מאמצי ההסדרה איש מתושבי ביר-הדאג' לא הגיע לצורך קבלת מגרש והסדרת ההתיישבות". כתב מנכ"ל הרשות יאיר מעיין במכתב שנשלח לתקשורת. "אי לכך רשות הבדווים תפסיק את מאמץ ההסדרה בביר-הדאג' ותמקד את המאמצים בשנים הקרובות בהסדרת היישובים האחרים לתושבי היישובים שרוצים להסדיר את התיישבותם". מעיין חתם את מכתבו ברמיזה ברורה המורה כי המענה למקרה ביר-

הדאג' הוא אכיפת חוק נוקשה: "ראוי כי מדינת ישראל באמצעות גופי האכיפה יפעלו בהתאם החוק לשמירת אדמות המדינה ושמירה על החוק והסדר ביישוב"⁴².

מאז לא השתנה הרבה. תושבי הכפר ממשיכים לבנות באופן לא חוקי ולהרחיב את תחום מחייתם, ואילו פקחי המדינה מדביקים צווי הריסה ומבצעים הריסות מפעם לפעם – והמקום נותר תקוע כשהיה. התשתיות שהניחה המדינה עומדות ריקות כבר קרוב לשני עשורים כעדות אילמת לפארסה ולמחדל. תמונתו של גמל המלחך קש בעצלתיים בתוך מגרש כדורסל שנבנה כחלק ממאמצי הפיתוח מספרת את הסיפור כולו.

מלכודת האלימות

חשוב להדגיש כי אין מדובר במקרים בודדים. כמה מקרים דומים התפרסמו בשנה שעברה בעקבות מכתב נוסף שכתב יאיר מעיין, שבו הלין על אלימות ואיומים שהופעלו כלפי קבלנים מטעמו שהגיעו לבצע עבודות בשטח. במכתב ששלח למשרד ראש הממשלה ביולי האחרון,⁴³ הלין מעיין על "בעיית האיומים החוזרים ונשנים על הקבלנים והמהנדסים הפועלים בשטח מטעם הרשות" ואף טען כי בעיה זו "עלתה מדרגה בשבועות האחרונים דבר הפוגע קשות בהליכי הבינוי בשטח". במכתבו תיאר מעיין את המציאות שאיתה נאלצים להתמודד עובדי הרשות והקבלנים. בין השאר, הציג מנכ"ל הרשות מקרה שאירע בדצמבר 2019 ביישוב ביר-הדאג', שבו פועלת הרשות לפיתוח התשתיות המקומיות. ב-18 בדצמבר 2019 ירו תושבים המתנגדים לעבודות לעבר הקבלן שמבצע אותן, פגעו בכלי העבודה ואיימו על עובד נוסף. כתוצאה מכך הפסיק הקבלן את עבודתו. בלקיה הוצת מתחם ההתארגנות של הקבלן, במטרה לפגוע בהמשך פיתוח השכונות ביישוב. במקרה נוסף שפורט במכתב, שאירע במהלך סיור שערך קבלן הרשות בעיירה שגב שלום, נתקל הלה באיומים – חלקם לוו בנשק – ובהפרעות מטעם המשפחות ביישוב עד שלבסוף עזב את המקום. לאחר מכן שב הקבלן ליישוב בליווי משפחתי, אך גם אז ספג איומים, ורכבו של המודד מטעם הרשות הוצת. אחד המאיימים היה חבר מועצת היישוב.

באום-בטין, נתקל קבלן הרשות באירועי אלימות מצד אחת המשפחות, עד שנאלץ לשלם לה דמי חסות, במהלך עבודתו לקידום פרויקט בנייה שיועד למשפחות המתגוררות על התוואי המתוכנן של כביש 6 דרום. לאחר שהעביר הקבלן דמי חסות, החלו המשפחות המתנגדות לאיים על המשפחות המקיימות משא ומתן במטרה לעבור לשכונה ואף מנעו מהן להיכנס לשטח. גם במקרה זה עזב לבסוף הקבלן את השטח.

מעיין סיכם את האירועים הללו במכתבו וכתב כי "אין מדובר במקרים נקודתיים אלא בתופעה רוחבית הפוגעת בסיכויים של מאות רבות של משפחות בדוים להיכנס להסדרה". רבים מהמקרים המתוארים התרחשו באזורים שלגביהם היו "פשרות" או

"הסכמים" שונים של המדינה עם חלק מהבדווים תובעי הבעלות. אך בכל זה אין די. לעולם ימצא גורם נוסף שיש לו טענות או סכסוכים עם בדווים אחרים, ואשר לא יהסס גם להפעיל כוח.

האלימות מופעלת גם כלפי נציגי המגזר הבדווי – ואולי ביתר-שאת כלפיהם – משעה שהללו אינם שועים לחוקים הפנימיים. זהו לדוגמה המקרה של עאטף אבו-עג'אג', חוקר האוכלוסייה הבדווית, כבן 33, אשר כאקדמאי ומומחה ייחודי נשכר בראשית 2013 לעבוד במטה ליישום דו"ח פראוור. עג'אג' הוצג בהודעות לעיתונות כהצלחה מסחררת, וכאדם שעצם העסקתו מסמלת תקווה להצלחת מאמצי ההסדרה. אולם כעבור שלושה חודשים בלבד מעת כניסתו לתפקיד, התפטר אבו-עג'אג'. הסיבה: לחצים וחרמות נגדו מצד תושבי המגזר הבדווי.

בשיחה שקיים עם כתב 'הארץ' תיאר אבו-עג'אג' את מסכת הלחצים שהופעלה עליו ועל בני משפחתו, בידי בדווים, כדי שיעזוב את עבודתו:

לפני כמה שבועות פורסם מכתב בכל היישובים הבדווים בנגב, בו נכתב לא לשתף פעולה עם המטה, אבל העיקר בו היה להחרים אותי. רוב החברים שלי כבר לא מדברים איתי. נכנסתי לחנות המכולת כדי לקנות חלב לילדיי, ואז הצביעו עליי ואמרו "הנה המשת"ף הגיע, הנה זה שהשב"כ עובד איתו".⁴⁴

משהגיע המכתב להוריו, לא יכול היה אבו-עג'אג' לעמוד בלחצים הללו:

ברגע שהם ידעו, הכול השתנה. אבא ואמא פשוט בכו לי. "תעזוב את העבודה הזאת, אין לי 20 בנים כדי שישמרו עליך", אמר לי אבי. הוא פשוט פחד על החיים שלי, כנראה שזה היה רק עניין של זמן עד שהיו שורפים לי את הבית. חלק מהאנשים פה קודם פוגעים ואחר כך מדברים. ההחלטה לעזוב נכפתה עליי.

אכן, האלימות בחברה הבדווית היא אחת מבעיות המפתח שמונעות התקדמות במגוון סוגיות. הסדרת ההתיישבות היא הבולטת שבהן.

כוחם של ארגוני הפשע

מעבר לנטייתו הטבעית של המגזר הבדווי לשמר את המבנה השבטי-מסורתי הנוהג בו, ואת הערכים הנלווים לאורח חיים זה, נראה שבמגזר ישנם בעלי אינטרס חזקים מאוד הפועלים לשימור "אידיאולוגיה נוודית" זו. הללו מעדיפים להישאר בתוך הכאוס התכנוני וההתיישבותי המתפרש על השטח, מחוץ לרדאר של המדינה המודרנית וגורמי האכיפה שלה. גם כאן נראה שהפשיעה וארגוניה הם חסמים מרכזיים העומדים בפני כל שינוי במצבה של האוכלוסייה הבדווית.

לעיל, בפרק שעסק בהשכלה בחברה הבדווית, ציינו כי גורמים פליליים מקשים על קידום הבדווים במישור זה; שני מקרים שאירעו בחודשים האחרונים ממחישים זאת

היטב. משבר הקורונה וסגירת בתי הספר הנחיתו מכה קשה על התלמידים במגזר הבדווי, שבשל היעדר תשתיות אינטרנט התקשו להתאים עצמם ללמידה מרחוק. רשויות המדינה התגייסו והתקינו אנטנות סלולריות ותשתיות אינטרנט אלחוטי בעלות של מיליוני שקלים. בתחילת נובמבר 2020 אמור היה שר התקשורת דאז יועז הנדל לחנוך פרויקט אינטרנט אלחוטי בטכנולוגיה חדישה, שנועד להנגיש את הרשת לבתים ברחבי העיירה תל-שבע. אולם בבוקר הביקור התברר כי גורמים עברייניים פירקו את הציוד ואת התשתיות שעמדו באחד מבתי הספר בעיירה ואשר סיפקו שירותי אינטרנט ללמידה מרחוק לתושבי האזור כולו. הייתה זו הפרישה הראשונה של ציוד מסוג זה שנועד לרשת את העיירה כולה. כל הציוד נגנב ונהרס עוד באותו לילה. גורמים ברשות הבדווים העריכו כי מדובר בתגובה למעצרים של המשטרה על רקע חשיפת מנהרת סמים בעיירה בימים שקדמו לכך.

אירוע דומה התרחש בתחילת שנת הלימודים, כשפורסם בעיתונות כי חברת החשמל מונעת חיבור לבתי ספר בכפר אל-סייד וכי "3,000 תלמידים נותרים ללא חשמל". אולם התעמקות בפרטים מגלה סיפור אחר: מתברר כי מאז החלה פריסת תשתיות חשמל ביישוב ומאז חובר לרשת החשמל הארצית, סובלות התשתיות מנזקים חוזרים ונשנים. הצתות של עמודי חשמל, התחברות פיראטית לתשתית, גניבת שנאים ונזקים אחרים הופכים את ההתנהלות בכפר לבלתי אפשרית בעבור חברת החשמל. גורמים המעורים בפרטי המקרה טוענים כי מדובר בנזקים יומיומיים; לדבריהם, "אין שבוע שאין אירוע כזה". "מדובר בעשרות אירועים שמהווים פגיעה ברוטלית בציוד חברת החשמל, בעיות בטיחות וסכנת חיים לתושבים. ועוד לא אמרנו מילה על ריבוי נזקים והפסקות חשמל ממושכות לתושבים, כתוצאה מהחבלות", אמר גורם המכיר את התופעה.⁴⁵ חברת החשמל החליטה לא לתקן את התקלה ודרשה שהמועצה תשתתף בעלויות התיקון. שלא במפתיע, גם כאן הרקע לנזקים ולהצתות הוא סכסוך בין חמולות פשע על השליטה בחיבורים פיראטיים לרשת החשמל וגביית תשלומים שונים מהתושבים.

אלו רק שני מקרים בולטים מהעת האחרונה, הממחישים עד כמה הדומיננטיות של העבריינות והפשע בחברה הבדווית פוגעת באופן ממשי וישיר במערכת החינוכית במגזר. הדברים מצטרפים לאירועים רבים אחרים. אחד הדרמטיים שבהם הוא סכסוך על ניהול בית ספר יסודי בכפר אבו-קווידר שבמהלכו נורה חאתם אבו-קווידר מנהל בית הספר בניסיון התנקשות. "ידעתי מלכתחילה שאעמוד באיומים ואמרתני שאני אקח את זה על עצמי בשביל בית הספר", סיפר אבו-קווידר לרשת ב', והצביע על אוזלת היד של רשויות האכיפה:

אחים של מורה איימו עלי ברצח, הייתי מאוים במשך שלושה חודשים, בחודש מארס הותקפתי באלות, זיהיתי את האדם שתקף אותי, הורדתי לו את כיסוי הפנים, התעמתתי איתו ובסופו של דבר אומרים לי שהתיק נסגר מחוסר ראיות. המשטרה אומרת שזה לא

הם, זה הפרקליטות. הגשתי ארבע תלונות במשטרה. תמיד אומרים שהפרקליטות סגרה, כל אחד מגלגל למישהו אחר. יש לי ילדים קטנים. זה מתסכל שאתה מחנך לאי אלימות והאלימות רק מתגברת במגזר. כדי שלא תהיה אלימות אנחנו כולנו צריכים ללכת עם נשק?⁴⁶

המשטרה, כמובן, טענה כי היא מתקשה לחקור את החשודים ולהעמידם לדין בשל "שיתוף פעולה מוגבל" של התושבים. אלו רק מקרי קצה שממחישים את עוצמתה של הבעיה המרכזית: המדינה יכולה להקצות עוד ועוד משאבים למגזר הבדווי, להקים בתי ספר, לפתח שכונות ולפרוש תשתיות טכנולוגיות, אך ללא שינוי מן היסוד של התרבות במגזר הבדווי – האפקטיביות של הפעולות הללו תהא מוגבלת מאוד.

שלטון הפשע אינו מוגבל למערכת החינוך. במרץ האחרון הותקפו משרדי המועצה האזורית אל-קאסום. אלמונים פרצו למשרדי המועצה, ריתקו באלימות את המזכירה והיכו את המנכ"ל. היעד לתקיפה כפי הנראה היה ראש המועצה סלאמה אל-אטראש. הרקע: שורת רפורמות שקידם אל-אטראש, שכללו בין היתר ביטול השליטה של חמולות וארגוני פשיעה על שמירה ופינוי אשפה, אכיפה כנגד גנבות חשמל ומים, ותהליכי הסדרת היישובים. "זה לא סוד שארגוני פשע השתלטו על חלק מהרשויות במגזר הערבי וגם במגזר הבדווי יש ארגונים שמנסים להשתלט", אמר אל-אטראש לעיתונות.⁴⁷ "מאז שנכנסתי למועצה אנחנו עושים תהליך של רפורמה. התייעלנו בהרבה דברים, וכשזה לא מתיישר עם הארגונים, הם מנסים לאיים על ראש הרשות, על המנכ"לים, על מנהלי האגפים. במובן הזה, אל-קאסום היא כמו שאר הרשויות במגזר הערבי. יש תלונות במשטרה, אבל היא לא עושה עם זה כלום". לא למותר לציין כי אל-אטראש אינו יחיד. חודשים ספורים קודם לכן הושלך רימון הלם על ביתו של פאיז אבו-סביהן, ראש עיריית רהט, ונורה צרור יריות על הרכב שלו בכניסה לבית. הוא הוגדר אז כמאומים בדרגה 6, והוצמדו לו שני מאבטחים. בספטמבר אשתקד נורה מהנדס העיר רהט; אחיו נרצח חודש לאחר מכן – והרוצח לא נתפס עד היום. זוהי רק רשימה חלקית מהשנה האחרונה.

הבעיה מתנקזת אפוא לאכיפה, ויותר מזה – לניסיון שיטתי (או יותר נכון: להיעדר ניסיון כזה) לפעול נגד מוקדי הכוח העברייניים: ראשי משפחות הפשע, מובילי הכנופיות וברוני הסמים. לנוכח עובדות אלו מטרידה עד מאוד קביעתו של ניצב דוד ביתן, לשעבר מפקד מחוז דרום במשטרה, שלפיה בנגב "אין ארגוני פשע".⁴⁸

מקור הרפס: שקט תעשייתי

אם בוחנים את פעילות המשטרה בנגב, ניתן להתרשם בקלות שמרכז המאמץ מופנה למקום הלא-נכון. המשטרה מקדישה למשל מאמצים רבים לאיתור והשמדה של גידולי קנביס בשטחי הנגב – מאות אלפי טונות בשנה – ומבצעת לא מעט מעצרים סביב עניין זה. הוא הדין להברחות הסמים בגבול מצרים: בשנתיים האחרונות הוגשו

35 כתבי אישום על הברחות כאלו. אולם כשבודקים את פרטי העצירים באירועים אלה מגלים כי מדובר בדרך כלל בצעירים בשנות ה-20-30 לחייהם. במילים אחרות: מדובר במה שמכונה בעגת ארגוני הפשע "חיילים", דהיינו צעירים המפעילים את המערך העברייני בשטח. הם נעצרים כשהם נתפסים בסביבות שדות הסמים, או בעיצומן של הברחות, בשעה שראשי הכנופיות חומקים מעונש. את חיילי הקצה אפשר להחליף, ולנוכח הרווחים העצומים – הסיכון משתלם לכל המעורבים בדבר.

במקביל, דווקא ה"בוסים" – גורמי הכוח הממשיים – זוכים לחיבוק מצד הממסד. אליהם עולים לרגל ראשי המערכת כדי לתווך ב"סולחות", אליהם פונים כדי "להרגיע את הרוחות" או לקיים מהלכי "הידברות" עם האוכלוסייה. מדובר באנשים בגילים מבוגרים יותר, בעלי קשרים ומעמד במערכת הפוליטית השבטית המקומית, והמשטרה והרשויות האחרות פונות אליהם בשל השליטה שיש להם על "הצעירים" ועל השטח.

באופן אבסורדי אפוא המדינה מחזקת דווקא את הגורמים השליליים ביותר בחברה הבדווית, שהם אולי מיעוט מספרי, אך שליטתם בגורל החברה כולה טוטלי כמעט. "זו אחת הבעיות המרכזיות לטווח הארוך", אמר לי פעיל מקומי המכיר את הנעשה בשטח. "כל מפקד משטרה, שר או מנכ"ל משרד ממשלתי רוצה להעביר את הקדנציה שלו בשלום יחסי ואף אחד לא רוצה לפתוח בעימותים נרחבים. התוצאה היא העדפה של שקט תעשייתי שמגיע בדרך כלל בויתורים והבנות מול אותם גורמים עברייניים". לטווח הארוך, זוהי החלטה הרסנית כמוכן. "כסופו של דבר אנחנו מעצימים את הגרועים שבאויבינו, אלו שמחזיקים את החברה הבדווית ובולמים כל אפשרות של שינוי".

כפי שניסיתי לטעון לאורך כל המאמר, לאתגרי האוכלוסייה הבדווית בנגב אין פתרון קסם. מדובר בתהליכי מודרניזציה שהשפעת המדיניות הממשלתית עליהם מוגבלת ואשר דורשים זמן – גם בהינתן התנאים המיטביים. ובכל זאת, מה שחשוב ואף חיוני שהמדינה תעשה הוא פירוק מוקדי הכוח הבולמים את השינוי ומסיגים אחור את החברה הבדווית.

במקום למקד את המאמצים בהסדרת הקרקעות או בסוגיות נפיצות אחרות, אני מציע לאמץ תוכנית לאומית למלחמה בפשיעה עם דגש על נגע הסמים. זוהי מטרה ראויה כשלעצמה, ללא קשר לצרותיה של חברה הבדווית, אך היא יכולה גם להיות המפתח לשחרור החסמים בנגב. במסגרת זו יש להתייחס לחמולות העברייניות בנגב כאל ארגוני פשע, ולפעול בהתאם. מטרת האכיפה צריכות להיות ראשי הארגונים והאופרציה שלהם. המשטרה נדרשת להקים צוותי חקירה ומודיעין ייעודיים, למפות את הקשרים בתוך הארגונים הללו, ולזהות את הגורמים המרכזיים המשמשים צמתים של הפעילות העבריינית.

כלפי הגורמים השליליים הללו יש לפעול כמובן ברמה הפלילית: למפות את הנכסים והמערכים הפיננסיים שלהם, ואת הקשר שלהם לגורמים פוליטיים ואחרים, ולנסות להעמידם לדין בכל האמצעים שניתן לגייס למטרה. כשמדובר בארגוני פשע, ה"בוסים" לעיתים חומקים בשל חתימה נמוכה ומעורבות עקיפה שלהם בפעולות העברייניות, אך ניתן לפגוע בהם בשלל דרכים אחרות – באכיפה פיננסית ובאמצעים נוספים.

מעבר למישור הפלילי, ישנה חשיבות לא פחותה גם לעבודה במישור הציבורי. יש לבדוד את הגורמים הללו מבחינה פוליטית ולמנוע מהם נכסים ציבוריים וכבוד: לבטל השתתפות שלהם בפורומים רשמיים; למנוע מקבוצות כגון מכינות קדם-צבאיות או קורסים צבאיים ואקדמיים מלהשתתף בסדורים ומפגשים איתם; וכן הלאה. במידה שמדובר בדמויות הזוכות לבולטות תקשורתית ולנוכחות בכלי המדיה, יש לפעול עם מערכות כלי התקשורת ולרתום אותן למהלך, באמצעות שיתוף במידע והסברת המערכה.

זוהי מערכה מקיפה וכוללת החורגת מתחומי אחריותה של המשטרה לבדה. מערכה זו מחייבת ראייה כוללת של האתגרים בחברה הבדווית והבנת המרכזיות של גורמי הפשע הכוחניים במארג הכולל.

*

החברה הבדווית אינה חדגונית. לצד מוקדי פשיעה אלימים וכוחניים, מצויים בה מנהיגים אזרחיים, שייח'ים מסורתיים ומנהיגים דתיים המעוניינים להוביל לשילוב של החברה הבדווית בישראל ומוכנים אף לשלם מחירים לשם כך. מנהיגים אלו מסוגלים להוביל שינוי משמעותי, אך כל עוד ה"חבר'ה הרעים" חזקים יותר ברמה היומיומית משלטון החוק של המדינה, כוחם והשפעתם של המנהיגים הללו מוגבלים. מאבק ממוקד בארגוני הפשע יאפשר לשחרר גם את פוטנציאל ההנהגה החיובי שנמצא במגזר ויאפשר התקדמות גם בנושאים האחרים. באמצעות נטרול האלימות והפשעה, גם סוגיית הקרקעות וההתיישבות, למשל, יכולה להגיע לפתרונה. כפי שהדגמנו לעיל, גם החינוך והתעסוקה עתידים ליהנות מ"בוים" משמעותי.

החוקר ששון בן-צבי תיאר כבר בשנות השבעים את המפנה התרבותי שהתחולל בקרב הבדווים בעקבות המפגש עם התרבות המודרנית:

חיייהם של הבדווים בעבר, שנראו בעינינו כה רומאנטיים (חיים של שיא החופש, העוז והגבורה) היו למעשה, רחוקים מאוד מכך. רק לאלה שאינם בדווים נראו חיים אלה קוסמים ונפלאים. חיייו של הבדווי בעבר היו מסכת ארוכה של נדודים, של בצורת, של סופות חול, של מחלות, של שטפונות, של עוני ושל ריש. השמחה ששררה במעונם הדל היתה מעין שמחת עניים. דומני כי אהיה מדויק אם אגיב, שבנגב, נעלם, למעשה,

דור המדבר. שרידיו פושטים את צורתם מאתמול, ולובשים צורה אחרת – זרה למסורת הארוכה ולאורח החיים ששלטו בעבר במדבר ובמרחביו.⁴⁹

שרידיה של תרבות המדבר הם שורשי ההתנגדות למודרניזציה והם התשתית לכנופיות הפשע והעבריינות. זהו מהלך טראגי – שכן עם כל עוניה, לתרבות המדבר היו ערכים וכבוד, ומשלה בה מנהיגות מסורתית ולא עבריינית. מתברר כי בעת שתרבות המדבר נדרשת לפנות את מקומה לחיים בתוך עולם מודרני, על יתרונותיו וחסרונותיו, הפכה היא להיות כלי שרת בידי עושי רע, המכשילים את הציבור שבתוכו הם חיים – ואת המדינה המבקשת למצוא דרכים להתנהל איתם. בתהליך ההיסטורי הארוך, החותר להשתלבות מועילה של הבדווים במערכת המדינית המודרנית, למאבק בגורמים הללו נודע תפקיד מכריע.

11. שם, עמ' 9.
12. כדי לבודד את המשפחות הבדוויות הוצאתי מתוך נתוני הסקר את המידע על יישובים ערביים בנפת באר-שבע. מתוך מעל 8,000 הנסקרים בארץ, נסקרו כ-100 משפחות בדוויות.
13. מקור: עיבוד המחבר לסקר הוצאות משקי בית, 2018: פילוח לפי החברה הבדואית בנגב. מדובר בכמאה משפחות שפולחו לפי "מחוז דרום" ו"ערבים".
14. סקר ההוצאות של הלמ"ס מספק הצצה מעניינת גם על סדרי העדיפויות של החברה הבדווית: 3,600 שקלים בחודש על מזון (לעומת 2,206 שקלים ממוצע ארצי); 1,000 שקלים על פירות וירקות (לעומת 540 שקלים ממוצע ארצי); כ-3,600 שקלים על דיור ואחזקת הדירה (לעומת 5,500 שקלים ממוצע ארצי), 1,500 שקלים על ריהוט וציוד לבית (לעומת 614 שקלים ממוצע ארצי); 780 שקלים על הלבשה והנעלה (538 שקלים ממוצע ארצי); 1,176 שקלים על בריאות (931 שקלים ממוצע ארצי); כ-2,000 שקלים על חינוך ותרבות (1,800 שקלים ממוצע ארצי); כ-4,000 שקלים על תחבורה ותקשורת (3,284 שקלים ממוצע ארצי); ו-1,250 שקלים על מוצרים ושירותים אחרים (803 שקלים ממוצע ארצי). חלק מחלוקה זו נובע מאופי החיים ביישובים הבדווים שיש לו יתרונות כלכליים.
15. 2,134 שקלים בממוצע לנפש במגזר הבדווי, לעומת כ-6,500 שקלים לנפש בכלל המזגם. דבר זה משפיע כמובן על דירוגי ההכנסה של האוכלוסייה הבדווית במדדים שונים. בנייתוח ההוצאות לפי נפשות, יוצא כי הבדווים מוציאים כ-3,000 שקלים לנפש במשק הבית, לעומת כ-4,800 שקלים לנפש בציבור הכללי.
1. אלה הם נתוני הרשות לאוכלוסין והגירה, ממאי 2020. הנתונים התפרסמו במאגר מידע מקוון: מאפייני חיים של החברה הבדואית בנגב של אוניברסיטת בן-גוריון (ראו בכתובת <https://tinyurl.com/y9zbbwkj>).
2. הנתונים בפסקה זו לקוחים אף הם מתוך מאגר מידע מקוון: מאפייני חיים של החברה הבדווית בנגב.
3. דו"ח הוועדה להצעת מדיניות להסדרת התיישבות הבדואים בנגב, בראשות השופט בדימוס אליהו גולדברג, הוגש לשר הבינוי והשיכון ביום 11 בדצמבר 2008, עמ' 7-10.
4. אורך תירוש ויונתן אייל, מדדים חברתיים-כלכליים של האוכלוסייה הבדווית בנגב, מכון ברוקדייל, אוקטובר 2018, עמ' 3.
5. דו"ח מסכם: הצוות הבין-משרדי להתמודדות עם השלכותיה השליליות של הפוליגמיה, יולי 2018, עמ' 77.
6. שם, עמ' 90-95.
7. שם, עמ' 56-58. מכיוון שרוב הנשים המדוברות מתגוררות בארץ ללא מעמד חוקי, כלומר כשהות בלתי חוקיות, אין בנמצא נתונים מספריים קשיחים בנושא. עם זאת, על פי מקור בכיר באחד מגופי התכנון הביטחוניים, ההערכה היא כי לפחות ל-20% מהילדים הבדווים בנגב ישנה זיקה משפחתית לגדה המערבית או לרצועת עזה.
8. שם, עמ' 97.
9. תירוש ואייל, מדדים חברתיים-כלכליים.
10. שם, עמ' 8.

31. שם, פס' 74.
32. ת"א (באר-שבוע) 7161/06, פס' 19 (פרוטוקול מיום 24.2.2010, עמ' עמ' 22, ש' 3-4; שם, עמ' 23, ש' 9-3).
33. שם.
34. ראו ליאת נטוביץ-קושיצקי, "מי ינצח במלחמה בין הבדואים למדינה?", מקור ראשון, מוסף צדק, 12.6.2014.
35. עקיבא ביגמן, "כך מנצל השמאל הרדיקלי את מאבק אל-עריקב", מידה, 10.10.2013.
36. אבריראס אף כתב: "האמת היא שלא הופתעת... אנו הערבים, אורחי המדינה, לא מקבלים את הדוקטרינה המשפטית בנייני קרקע בישראל. עניין הקרקע היה ונשאר, קודם כולו, עניין זהותי ותרבותי, לא רק ליהודים אלא גם לנו, בני המיעוט הלאומי הערבי הפלסטיני במדינה היהודית". ראו ת'אבת אבריראס, "על משפט אלעראקיב וחוכיות הבדואים", הגדה השמאלית, 12.4.2012.
37. אורי לוברני, "שאלתא בממשלה בשאלת פלג השבט הבדואי אל קיעאן". לשכת ראש הממשלה, לשכת היועץ לענייני ערבים, 28 באוגוסט 1957.
38. כפי שתיארה זאת ועדת העררים: "המסה המשמעותית של המבנים במקבצי אום אלחיראן נבנתה אכן בשנים האחרונות, בעת שכבר הוחל בהכנת התביעה להקמת הישוב החדש חירן, ואילו ההתיישבות הבדווית הוותיקה, של בני שבט אלקיעאן הינה במתחם עתיר, שאינו בתחום התכנית...". הוועדה מתארת כי מתצלומי אוויר של האזור עולה כי הבנייה הלא-חוקית באזור הוכפלה למעשה בעשור שבין 1999 ל-2010: "הממצאים העולים מתצלומי אוויר אלה הם שבמהלך העשור הנזכר היתה האצה בבנייה בשני הרכוזים... כך, בעוד שבשנת 1999 היו באתר המרכזי 10 מבנים, ובאתר הדרומי 12 מבנים, הרי שבשנת 2004 היו 13 ו-12 מבנים, בהתאמה; בשנת 2007 היו 16 ו-17 מבנים בהתאמה; בשנת 2008 היו 18 ו-18 מבנים בהתאמה, ובשנת 2010 היו 23 ו-13 מבנים בהתאמה; לאמור, במהלך העשור מספר המבנים כמעט הוכפל לכ-40 מבנים". דברי הוועדה צוטטו בפסק דינו של בג"ץ בעניין זה; ראו להלן הערה 39.
39. ת"א (ב"ש) 3326/04, מדינת ישראל מנהל מקרקעי ישראל נ' אבו אלקיעאן איבריהים פרהוד ואח', פס' 2.
40. רע"א 3094/11, איבריהים פרהוד אבו אלקיעאן ואח' נגד מדינת ישראל, פס' א' לדברי השופט רובינשטיין.
41. בג"ץ 2778/05, המועצה האזורית רמת הנגב נ' ראש הממשלה ואח'. טענת העותרים מצוטטת בתוך סעיף 1 לפסק דינו של השופט אלון.
42. אילנה קוריאלי, "לקראת הריסה? הופסקו מאמצי
16. Arik Rudnitzky & Thabet Abu Ras, *The Bedouin Population in the Negev*, The Abraham Fund Initiatives, 2012, pp. 41-42.
17. ניתן להניח שהשיפור באוריינות בקרב כלל האוכלוסייה הבדווית (מי שנותר חסר יכולות כתיבה וקריאה הם בעיקר קשישים מעל גיל 60) השפיע על מגמה חיובית בשנרם: ב-1996, למשל, השכר הממוצע לשכיר גבר במגזר הבדווי עמד על כ-2,500 שקלים; כעשור לאחר מכן, ב-2005, הוא עמד על 4,700 שקלים; וב-2017 הוא עמד על 7,770 שקלים. מדובר בסכומים נמוכים במידה ניכרת מהשכר הממוצע במשק, אך נראה שלפנינו מגמה: ב-1996 עמד השכר הממוצע לשכיר גבר במגזר על כ-55% מהשכר הממוצע במשק לגבר (שעמד אז על כ-4,450 שקלים), ואילו ב-2017 מדובר בכ-60% מהשכר הממוצע במשק לגבר (שעמד אז על כ-12,000 שקלים). שכר הנשים עומד על יחס דומה. הדבר רחוק מלהיות מהפכה, אולם המגמה חיובית.
18. שחר אילן, המל"ג מתמרצת את הבדואים: סיוע של פי 20 מלסטודנט ערבי, כלכליסט, 2.7.2018. וראו באתר המל"ג: יעדים לשילוב סטודנטים בדואים בהשכלה הגבוהה, 1.1.2018.
19. אבינועם מאיר, "שירותים ציבוריים לבדוויי הנגב בשלב התבר-נוודי", ארץ ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועיתונות, כב (תשנ"א), עמ' 118-127.
20. עקיבא ביגמן, "הבלוף הגדול של תביעות הבעלות הבדוויות", מידה, 18.12.2013.
21. שם.
22. הצעת חוק להסדרת התיישבות הבדווים בנגב, התשע"ג-2013, 27.5.2013.
23. עקיבא ביגמן, "חברי ועדת גולדברג הבדווים מתנגדים לחוק בגין", מידה, 24.11.2013.
24. נייר יגנה, "השיחים הבדווים בנגב: תוכנית פראוור - אסון", הארץ, 4.10.2011.
25. ת"א (באר-שבוע) 7161/06, סלימאן מחמד סאלם אלעוקבי ז"ל ואח' נ' מדינת ישראל, סע' 35 לפסק הדין.
26. אורן יפתחאל, חוות דעת מיום 1.9.2010, עמ' 6-7.
27. ע"א 4220/12, סלימאן מחמד אלעוקבי ז"ל ואח' נגד מדינת ישראל, פס' 35 לפסק דינה של השופטת אסתר חיות (שכתבה את חוות הדעת העיקרית בתיק). לצד חיות ישבו בהרכב, השופט סלים ג'ובראן והמשנה לנשיאה אליקים רובינשטיין. שניהם הסכימו לפסק דינה של חיות.
28. ראו שם, פס' 38 ואילך.
29. יפתחאל, חוות דעת, עמ' 8.
30. ע"א 4220/12, פס' 71.

47. ראו אוריאל גור דוד, לאור יום: אלמונים במסכות קורונה תקפו בלשכת ראש המועצה, המקום הכי חם בניהיננו, 24.3.2020.
48. ראו דני בלר, מחוז המשטרה מסכם שנה: עליה באכיפה וסופם של ארגוני הפשיעה, ברנז'ה-news: באר שבע והנגב, 14.1.2018.
49. ששון בר-צבי, "מאפיינים של חיי הבדווים בנגב בטרם ההתנחלות", אבשלום שמואלי (עורך), ארץ הנגב: אדם ומדבר, תל-אביב: משרד הביטחון, 1979, עמ' 621.
- ההסדרה ליישוב הבדואי ביר הדאג", ynet, 27.7.2017.
43. עקיבא ביגמן, "ירי, הצתות ודמי חסות: האלימות נגד הסדרת יישובי הבדואים נחשפת", ישראל היום, 27.1.2020.
44. נייר יגנה, "התפטר הבדואי היחיד במטה ההתיישבות בנגב", הארץ, 12.4.2013.
45. עקיבא ביגמן, "הצתות וגניבות: למה החשמל באל סייד לא חוזר?", ישראל היום, 6.9.2020.
46. אסף פוזיילוב, "ניסיתי לשנות את החברה הבדואית, כמעט שילמתי בחיי", תאגיד כאן, 21.6.2020.